

Ruimtelijke kernkwaliteiten Gemeente Zaanstad

Bouwsteen voor de Omgevingsvisie

Voorwoord

Beste lezer,

In dit boekwerk maak je een reis door de tijd en door de ruimte. Je ontdekt hoe Zaanstad ruimtelijk is opgebouwd en hoe deze ruimtelijke elementen de stad en haar identiteit hebben gevormd door de tijd heen. Deze geschiedenis is een belangrijke bouwsteen bij het maken van plannen in de stad. Plannen in Zaanstad worden immers niet op een onbeschreven blad gemaakt. De geschiedenis heeft daarop zijn sporen achtergelaten en de stad een eigen karakter gegeven. Welke unieke eigenschappen zien we in onze stad? Hoe kunnen we daarop voortbouwen, moeten we die op sommige punten veranderen of verbeteren en hoe doen we dat dan?

Die unieke eigenschappen noemen we de ruimtelijke kernkwaliteiten van Zaanstad. Ze beschrijven de tijdloze aspecten waar we bij ruimtelijke ingrepen in de stad rekening mee moeten houden.

Daarom zijn de ruimtelijke kernkwaliteiten een belangrijke bouwsteen voor de Zaanse omgevingsvisie: de langetermijnvisie van de overheid op de ontwikkeling van de fysieke leefomgeving in Zaanstad.

Wessel Breunese, wethouder Omgevingswet

Proloog

De Zaanstreek is al eeuwenlang in ontwikkeling. Dat heeft geleid tot het huidige, rijke palet van dorps-, stedelijke en landelijke kenmerken die zijn geworteld in de oude, landschappelijke ondergrond. Samen vormen ze de ruimtelijke identiteit van Zaanstad. Die identiteit heeft zich ontwikkeld door de interactie tussen mens en omgeving en is langzaam gegroeid, maar soms ook snel van kleur verschoten. Zaanstreekers hebben voortdurend moeten reageren op nieuwe omstandigheden – en moeten dat steeds weer opnieuw. Wat door vorige generaties is ontstaan heeft een zekere taaiheid en beïnvloedt de mogelijkheden voor de toekomst. Plannen voor Zaanstad worden niet op een onbeschreven blad gemaakt. Veel sporen van de geschiedenis zijn nog duidelijk herkenbaar, andere zijn verstopt geraakt of verloren gegaan, sommige hebben zich juist vernieuwd.

De identiteit van Zaanstad is dus niet statisch, maar verandert in de loop van de tijd. Welke continue waarden zijn daarin te onderkennen? Hoe kun je daarop voortbouwen, hoe kun je die veranderen of verbeteren? Daarvoor moet je doordringen tot de essentie. Die essentie noemen we de ruimtelijke kernkwaliteiten van Zaanstad.

De ruimtelijke kernkwaliteiten vloeien dus voort uit de lange lijnen van de geschiedenis. Het zijn kwaliteiten of waarden waar je bij toekomstige veranderingen sowieso rekening mee moet houden. Parallel aan dit werkboek “Ruimtelijke Kernkwaliteiten”

worden binnenkort in het werkboek “Dynamiek” juist de actuele tendensen in kaart gebracht, de lijnen naar de toekomst. Daarin ligt de nadruk op wat er de afgelopen 30 jaar veranderd is en welke veranderingen in de komende decennia op de stad afkomen.

De werkboeken *Ruimtelijke Kernkwaliteiten* en *Dynamiek* vormen een tweeluik. Samen laten ze de concrete opgaven zien die op de fysieke leefomgeving van Zaanstad afkomen. Ze vormen aanknopingspunten voor de ruimtelijke vertaling van de Omgevingsvisie naar het Omgevingsplan, dat voor 2020 op het programma staat.

Ruimtelijke kernkwaliteiten:

1.	Land van wind en water	10
2.	De Zaan als ruggengraat	16
3.	Noordzeekanaal als dwarsverband	22
4.	Ranke stad tussenweg en spoor	28
	<i>Intermezzo Zaanse menging</i>	34
5.	De geplande stad	38
6.	Uitbouwen van de woonstad	48
7.	Dorps, stads, steeds stadser	54
	<i>Intermezzo Zaanse idioom</i>	60
8.	Verweven met de regio	66
	<i>Epiloog Zaanse lijnen</i>	72
	Conclusies	78

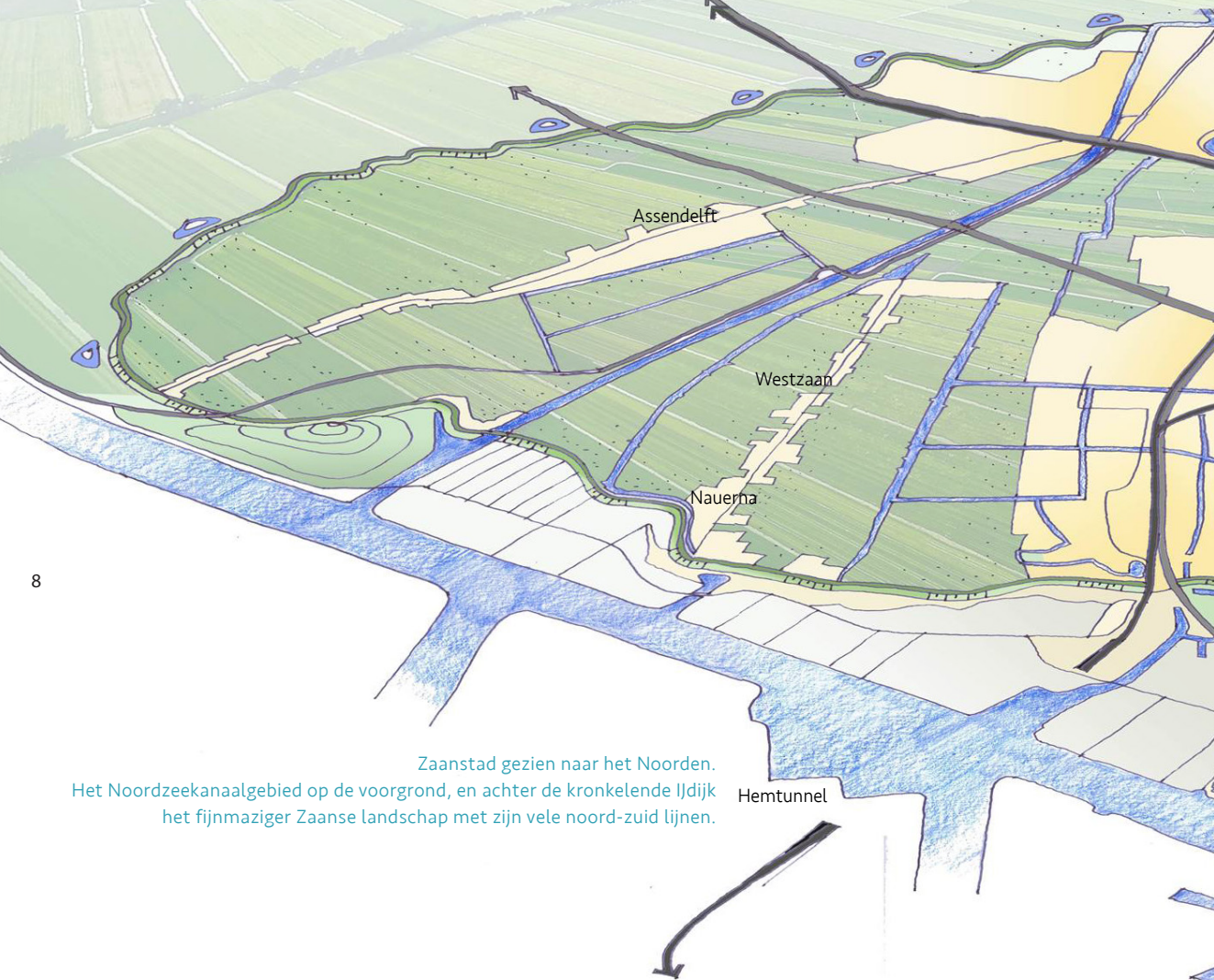
Leeswijzer

Hierna worden de ruimtelijke kernkwaliteiten van Zaanstad beschreven aan de hand van 8 episodes, 2 intermezzo's en een epiloog.

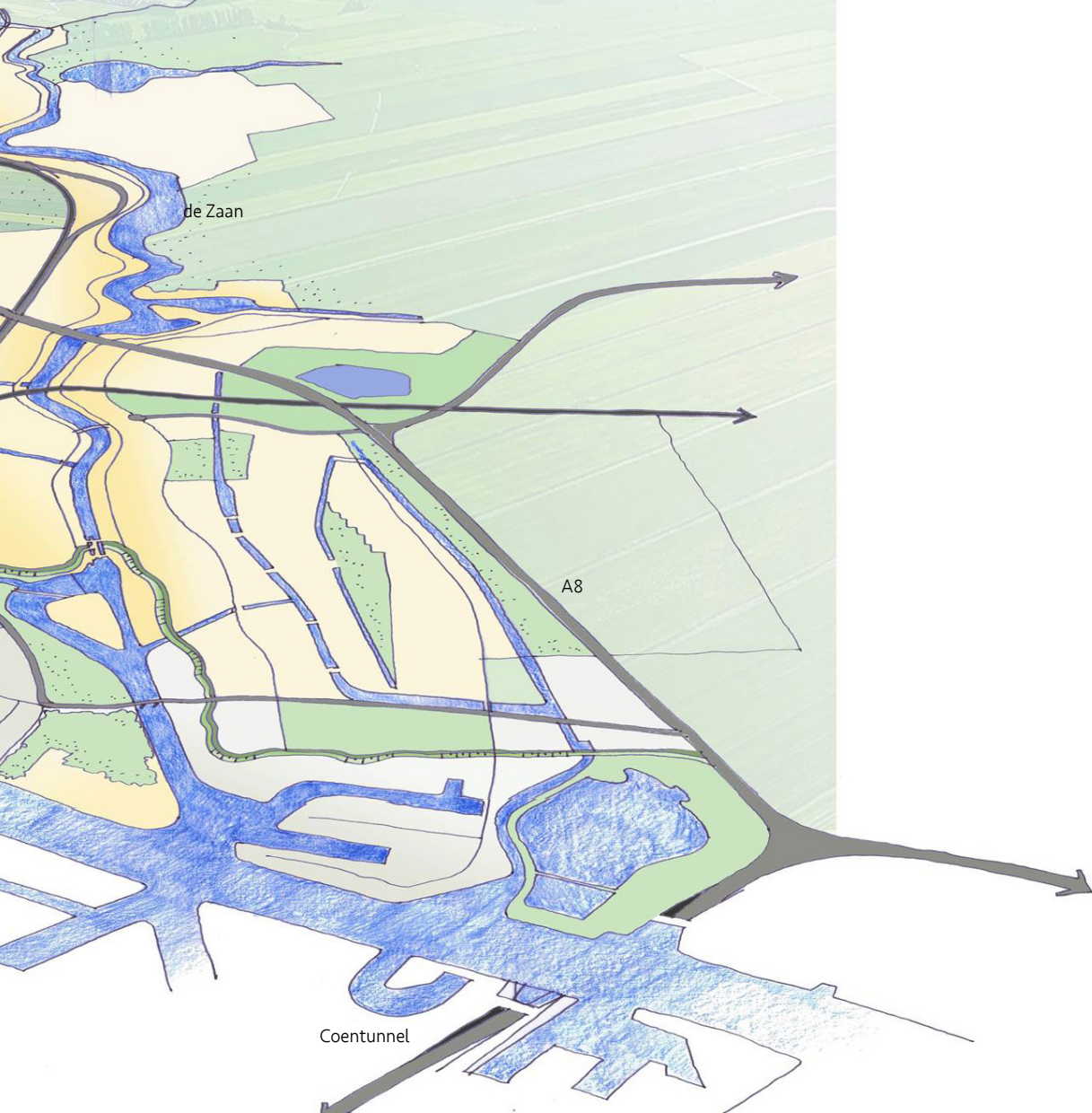
De *Episodes* laten zien hoe de groei van de Zaanstreek zijn beslag heeft gekregen in een aantal ruimtelijke kenmerken, die actueel zijn tot op de dag van vandaag. De 'Intermezzo's' beschrijven ruimtelijke kenmerken die niet aan specifieke episodes zijn gebonden, maar door de hele geschiedenis heen in de stad opduiken: de Zaanse menging, het Zaanse idioom. In de 'Epiloog' worden de Zaanse lijnen besproken, die uit de geschiedenis voortkomen en de ruimtelijke structuur van Zaanstad op hoofdlijnen bepalen.

Van alle ruimtelijke kernkwaliteiten wordt aangegeven welke continue waarden ze vertegenwoordigen. Deze waarden bieden aanknopingspunten en inspiratie voor de verdere ontwikkeling en vernieuwing van Zaanstad, in het kader van de Omgevingsvisie en het Omgevingsplan, de verdere verstedelijking (MAAK), de mobiliteit, etc.

Telkens wordt niet alleen benoemd wat de sterke kanten zijn, welke waarden moeten worden gekoesterd en versterkt maar ook wat de zwakke of kwetsbare kanten zijn, wat moet worden veranderd en worden verbeterd. Tenslotte wordt bij iedere episode of intermezzo beschreven welke ruimtelijke vraagstukken daaruit voortvloeien.

Zaanstad gezien naar het Noorden.
Het Noordzeekanaalgebied op de voorgrond, en achter de kronkelende IJdiik
het fijnmaziger Zaanse landschap met zijn vele noord-zuid lijnen.

1 Land van wind en water

episode >1500

Duizenden met de hand gegraven sloten veranderden het ondoordringbare gebied van hoge veenbulten in een bruikbaar, vlak en waterrijk landschap. De ontginning en permanente bewoning leidde tot een weids landschap van hoge luchten en lange linten evenwijdig aan de Zaan.

Het gebied dat we nu Zaanstad noemen vormde een soort eiland in het drassige landschap van Noord-Holland, tussen de uitlopers van het IJ in het westen en de Zaan in het oosten.

Het land is door mensen gemaakt, door het met dijken te beschermen tegen het getijde van het IJ, en door de 'veenspons' te ontginnen. Dit gebeurde door dwars op rivieroeveren of wegen evenwijdige sloten te graven, waarmee het overtollige water aan het veen werd onttrokken. Via brede weteringen of gouwen werd dit weer verder afgevoerd. Zo ontstond een stelsel van lange smalle kavels, die geschikt waren voor landbouw of veeteelt. De boerderijen stonden dicht opeen langs de oever of de weg, waardoor de bebouwingslinten ontstonden. Zo zijn Assendelft, Krommenie en Westzaan ontstaan: zij lopen als langwerpige linten in noord-zuidrichting door het landschap. Zij worden gekenmerkt door de informele aaneenrijging van allemaal verschillende huizen, met daar tussendoor telkens zicht op het open polderland. Het zijn de oudste delen van het huidige Zaanstad. In het midden is later de Nauernasche Vaart aangelegd om het water af te voeren na het droogleggen van de Schermer.

Het 'Land van wind en water' vormt de eerste continue waarde. Tot op de dag van vandaag is het herkenbaar als de ruimtelijke drager van de Zaanstreek. De vlakheid en natheid van het land zijn er nog steeds. In het landschap vormen de dijken en linten de ruggengraat van de bebouwing. De weidsheid van het open land biedt een welkom contrast met de steeds dichter bebouwde stad.

Sterke en zwakke kanten

De openheid en het landschap worden overal in de stedelijke concurrentiestrijd steeds belangrijker als vestigingsfactoren. Ze vormen een bron voor natuur, voor recreatie, voor gezondheid en voor biodiversiteit en bieden een netwerk om te fietsen en te lopen, te varen en te schaatsen. Het uitgestrekte, weidse en waterrijke landschap van Zaanstad vormt een belangrijke reden om er te willen wonen.

Een zwakke kant vormt al van oudsher de beperkte toegankelijkheid van het open land en de gebrekkige maaswijdte aan routes. Dat betekent dat slechts weinigen van het prachtige landschap kunnen genieten. Een actueler en urgenter probleem wordt veroorzaakt doordat 'de spons inzakt': door onderbemaling zakt de bodem, landbouw wordt bemoeilijkt of onmogelijk, het open weidelandschap verruigt en verliest zijn openheid, het waterbeheer wordt door klimaatverandering problematisch.

Welke ruimtelijke vraagstukken dienen zich aan?

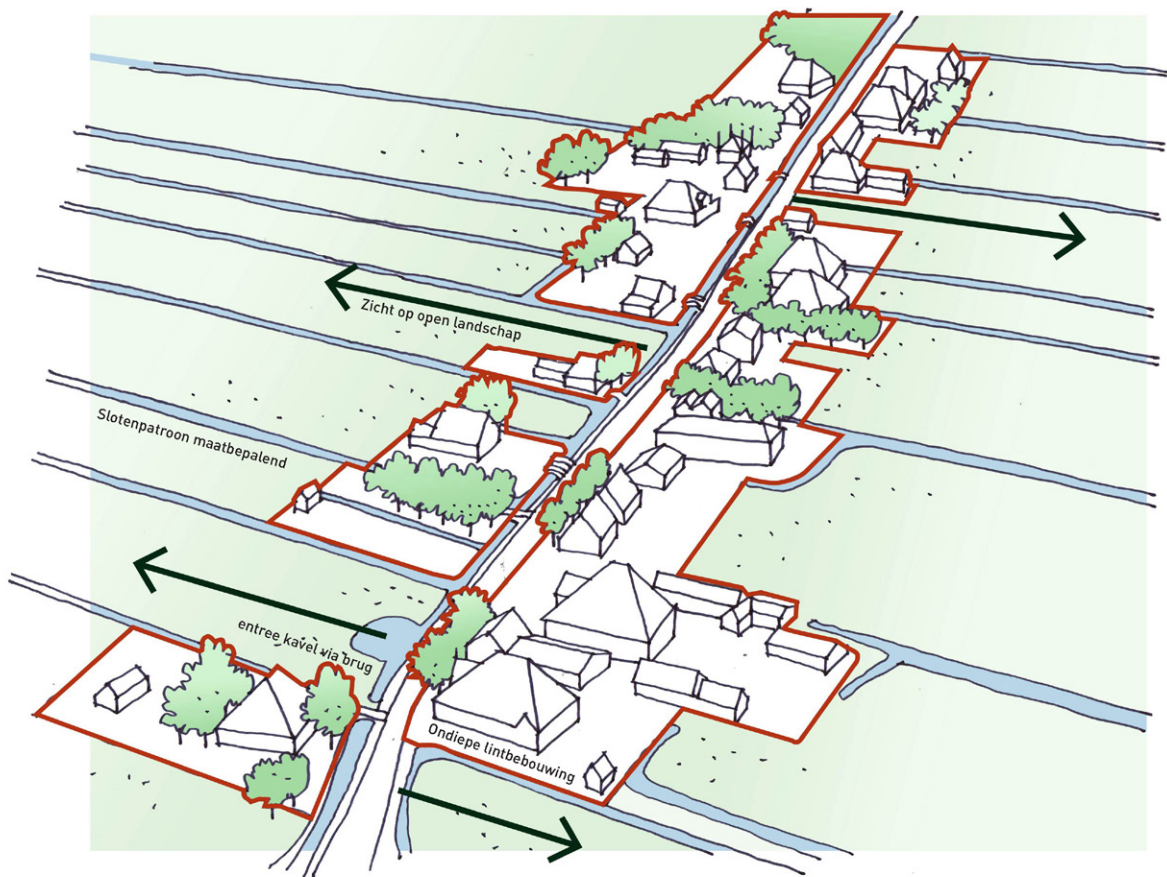
De aanpak van de toegankelijkheid is belangrijk. Maar de wateropgave is ingrijpender van aard. Het houdt in dat het watersysteem - van oudsher de ruimtelijke drager van de Zaanstreek - zelf ingrijpend aangepast moet worden. De energietransitie komt er nog bij: een nieuwe, urgente opgave. Omdat de landbouw het zwaar heeft neemt de druk toe om energie te produceren, bijvoorbeeld in de vorm van zonneweiden. Er moeten ingrijpende keuzes gemaakt worden die een grote impact kunnen hebben op het landschap.

lintbebouwing

zicht op landschap

Lint van Assendelft

2 De Zaan als ruggengraat

episode 1500- 1800

De fijnmazige waterstructuur maakte het volledige Zaanse landschap geschikt voor industrialisatie met de Zaan als transportas. Het land met meer dan duizend productiemolens maakte de Zaanstreek tot het grootste industriegebied van Europa en gaf Amsterdam de mogelijkheid uit te groeien tot wereldstad.

kamstructuren (n-z)

Tussen 1500 en 1750 ontwikkelde de Zaan zich tot transportas voor verkeer van en naar Amsterdam. De Zaanstreek groeide uit tot een enorm gebied voor de veredelingsindustrie. De Zaanstreek werd het eerste industriegebied van Europa, met de wind als energiebron voor duizenden productiemolens. De vele waterwegen haaks op de Zaan zorgden ervoor dat molens tot ver in het open veld konden worden gebouwd. Het waternet verbond het systeem van molens, werkplaatsen en pakhuizen met elkaar. De grotere en rijkere huizen werden doorgaans gebouwd langs de Zaan, de armere en kleinere huizen dwars daarop, langs paden die het open land in liepen in de richting van de molens. De dijken langs de Zaan vormden de ruggengraat voor de bebouwing; aan de westzijde over de volle lengte (van Zaandam tot voorbij Wormerveer), aan de oostzijde tot aan Haaldersbroek, waar de dijk stuitte op het (later ingepolderde) open water van de Wormer en omgeving.

Ruimtelijk komt dit tot uiting in zogenaamde kamstructuren, die op veel plaatsen nog zijn terug te vinden in het huidige stratenpatroon. Net als bij de lintdorpen is er een sterke samenhang met het watersysteem: de sloten en de straten volgen allemaal hetzelfde patroon van een beperkt aantal lijnen in noord-zuidrichting en een enorme veelheid en variatie in oost-westrichting. De waterkaart van 1812 geeft daarvan een prachtig en inspirerend beeld.

De productiemolens werden in de 19e eeuw veelvuldig vervangen door fabrieken met stoommachines. Door de schaa sprong in productie die met deze techniek mogelijk was geworden verzezen langs de Zaan de industriële reuzen, die de Zaan grotendeels

aan het zicht onttrokken. Inmiddels worden veel fabrieken getransformeerd naar of vervangen door woongebouwen, waardoor de rivier weer meer bij de stad gaat horen.

wonen langs de zaan

wonen langs de paden

De tweede continue waarde wordt gevormd door 'De Zaan als ruggengraat'. Het is een rijkdraad, een herkenningslijn, waarmee grote delen van de stad met elkaar in verbinding staan. Het is de belangrijkste openbare ruimte van de stad.

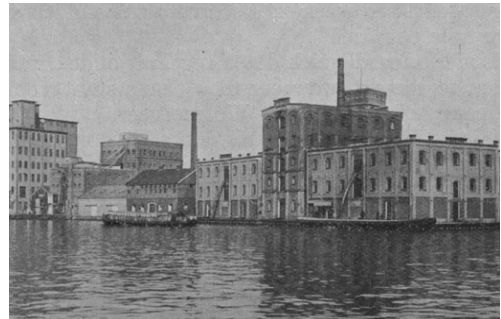
Sterke en zwakke kanten

Het is een zeer karakteristiek onderdeel van de openbare ruimte, het is een aantrekkelijke plek om aan te wonen of aan te verblijven.

De slechte en gebrekkige toegankelijkheid en zichtbaarheid van de Zaan is echter een continu probleem.

Welke ruimtelijke vraagstukken dienen zich aan?

Bij alle opgaven en veranderingen in de toekomst is en blijft het een belangrijke opgave om de Zaan beter in de stad te verankeren. De verstedelijkingsopgave – 'groei met kwaliteit' – en de mobiliteitsopgave bieden beide kansen om de lange lijn van 'De Zaan als ruggengraat' verder uit te bouwen en te versterken zowel in de inrichting van de openbare ruimte als in de bebouwing.

pakhuisen toen

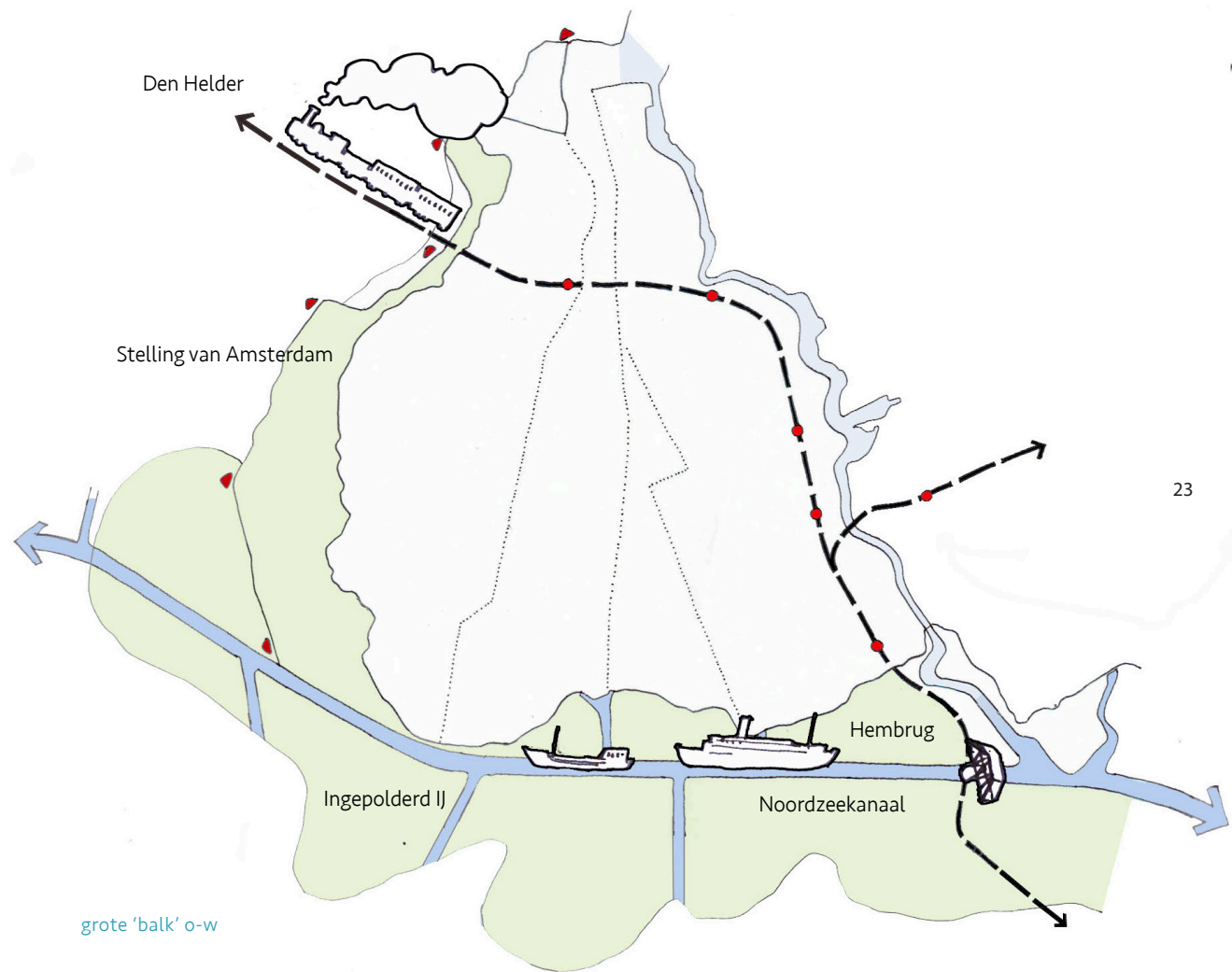
appartementen nu

3 Noordzeekanaal als dwarsverband

episode 1800- 1900

Groot, groter, grootst. De intrede van stoommachines zorgde voor een nieuwe ingenieurswereld van enorme vooruitgang. Nieuwe zeekanalen, spoorlijnen en verdedigingswerken verschaften Zaanstad een positie op het wereldtoneel.

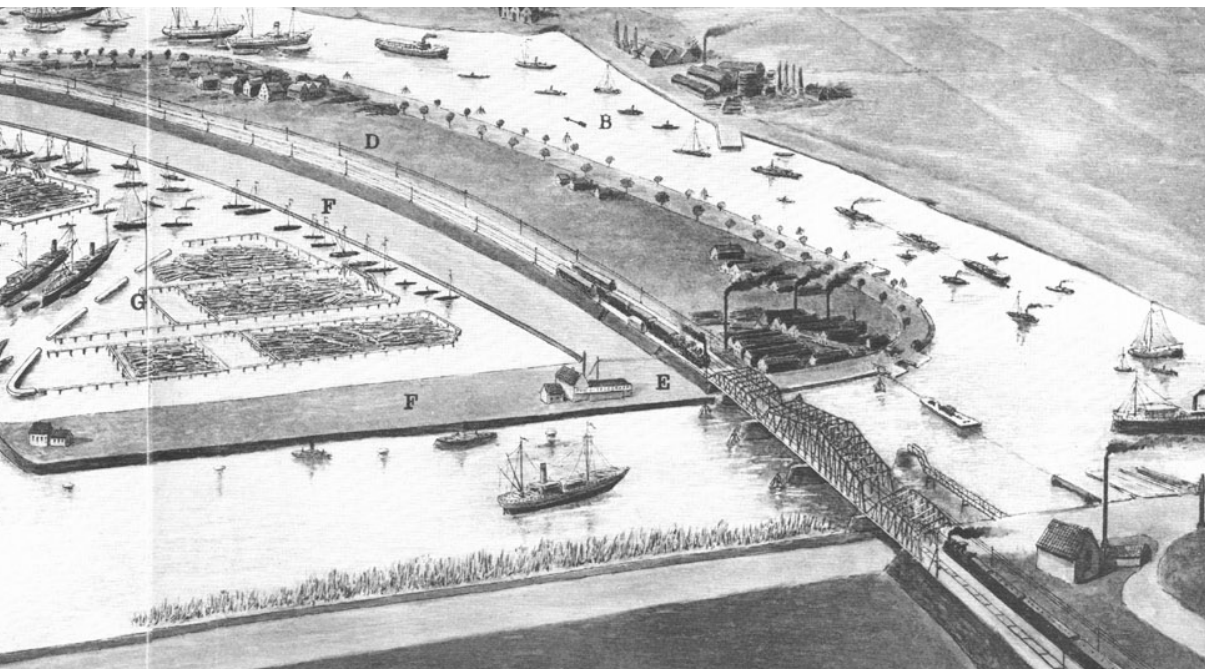

De negentiende eeuw was de episode van de grote ingenieurswerken. De aanleg van het Groot Noordhollandsch kanaal, het uitdiepen van de Zaan. Nieuwe sluizen, het dempen van het ondiepe IJ en het graven van het Noordzeekanaal. De aanleg van Staatslijn K, Zijkanaal G, de Stelling van Amsterdam en de Artillerie-Inrichtingen. In het Zuiden van de Zaanstreek werd in de vorm van het Noordzeekanaalgebied voor het eerst een groot verband in oost-westrichting tot stand gebracht. De Zaanstreek kwam samen met de rest van Noord-Holland vast te zitten aan de huidige Randstad.

Het Noordzeekanaal vormde een rechtstreekse poort naar de Noordzee, maar vormde tegelijkertijd een barrière voor het transport over land, dat in dezelfde periode steeds belangrijker werd. De spoorlijnen werden aangelegd, de Hembrug – een draaibrug – vormde bijna 100 jaar lang de enige vaste oeververbinding tussen beide zijden van het kanaal. In het open land werd een enorme ring van forten aangelegd – de Stelling van Amsterdam – die tot op de dag van vandaag het landschap markeert.

Het ingepolderde IJ vormde een grote lege vlakte, die werd ingevuld met havens, de geheimzinnige Artillerie-Inrichtingen en strak verkavelde landbouwbedrijven – heel anders dan het kleinschalige en gevarieerde land van wind en water, van verwaide sloten en gouwen en de bijna labyrintische kamstructuren van dijken en paden langs de Zaan.

Noordzeekanaal met de spoorlijn, de Hembrug, de houthaven en de Artillerie Inrichtingen

Het Noordzeekanaal als dwarsverband vormt binnen het Zaanse de derde continue waarde: de stoerheid en de grote schaal voegen een heel eigen karakteristiek toe, met de grote kranen, pijpen, masten, oliedrums, windturbines en met de dagelijks passerende zeekastelen. Het grote open water van het IJ, het kanaal en de havenbekkens vormen een sterke ruimtelijke verbinding met de metropolitane regio en bieden een nieuw zicht op het silhouet van de stad.

Sterke en zwakke kanten

Het Noordzeekanaal en het IJ leggen de verbinding met Amsterdam; de transformatie van het Hembrugterrein en de Achtersluispolder spelen daar al op in.

Problematisch is echter de slechte zichtbaarheid en bereikbaarheid van het kanaal vanuit de rest van de stad, en de sterke barrièrewerking die ervan uitgaat. Daarbij botsen schaal en karakter van het Noordzeekanaalgebied op pijnlijke wijze met de zuidkant van Zaanstad, met name bij het centrum (o.a. Inverdan). De Den Uylweg en Provinciale Weg zijn als entree van de stad ver onder de maat.

Welke ruimtelijke vraagstukken dienen zich aan?

Een betere aansluiting van het stoere Noordzeekanaalgebied en het veel fijnmazigere Zaanstad is een belangrijke uitdaging voor de toekomst. Voor Achtersluispolder zijn al beelden geschetst hoe in de toekomst Zaanstad een eigen gezicht aan het kanaal en het IJ kan krijgen, met nieuwe gemengde bebouwing, met wonen aan het water en een stedelijk park langs de oever, waar van het spektakel op het water (bijvoorbeeld Sail) genoten kan worden

Amsterdam

het IJ

27

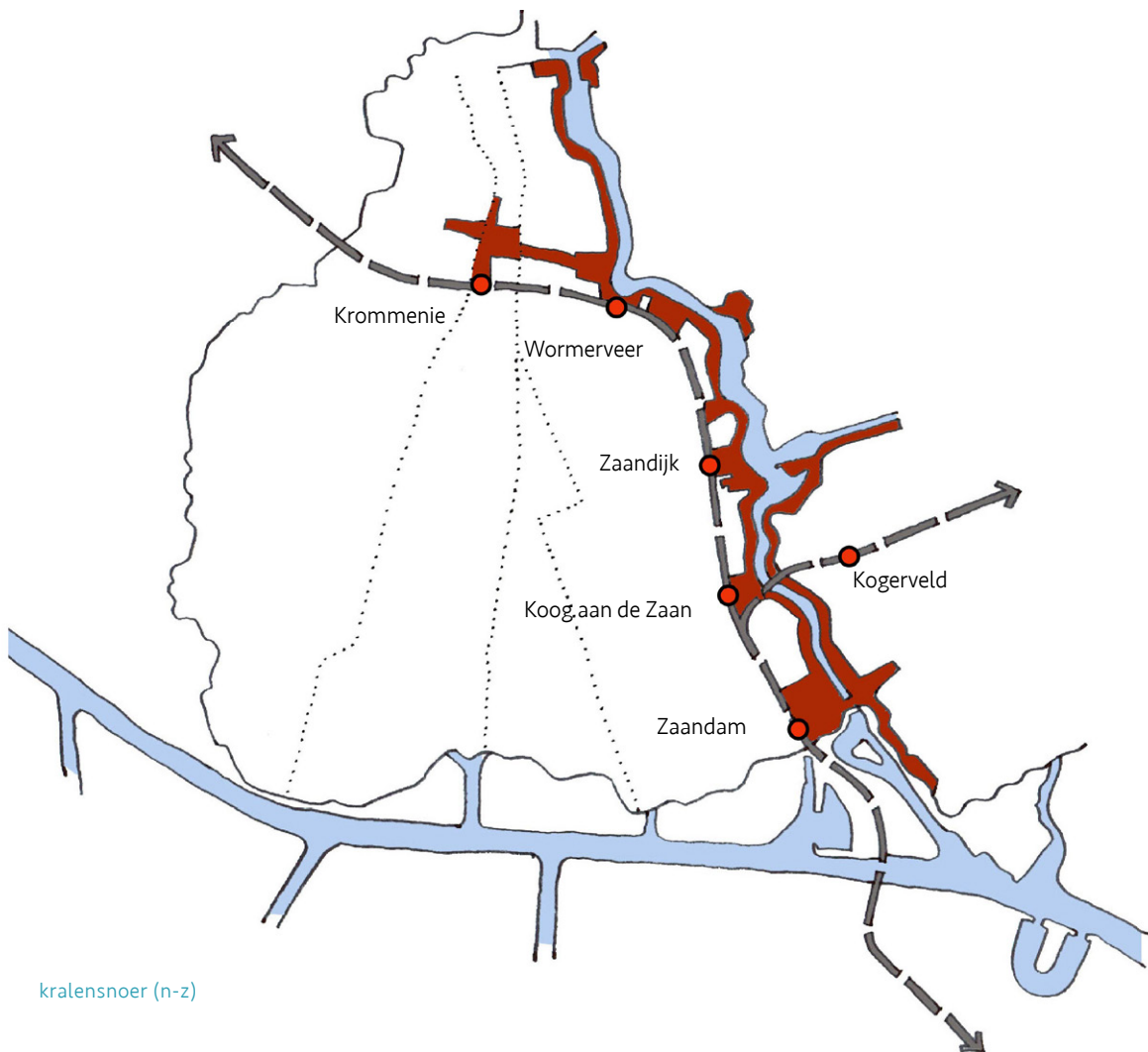
Noorder IJplas

Zijkanaal H

4 De ranke stad tussen Zaan en spoor

episode 1901-1945

De economische groei langs de Zaan zorg voor de aantrek van nieuwe arbeiders en forenzen. De Zaadorpen breidden uit en vormen samen een band langs de Zaan. Voor het eerst worden de uitbreidingen planmatig uitgevoerd, met oog voor de sociale opbouw en voor bestaande structuren.

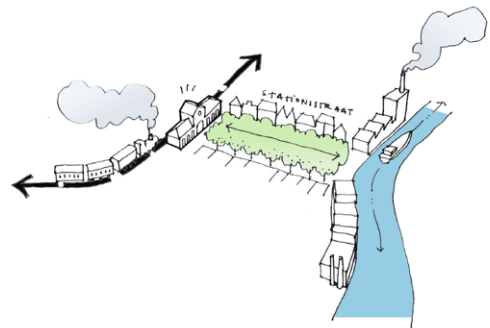
De langwerpige vorm van de stad was en is uniek in Nederland. De meeste steden zijn concentrisch, in ringen van binnen naar buiten gegroeid. De ranke vorm ontstond doordat de spoorlijn en later de Provinciale Weg op enige afstand parallel aan de Zaan werden aangelegd.

De verschillende dorpskernen zijn daartussen in gaan groeien. In elke kern verbinden stationsstraten de Zaan met het spoor. De stationsstraten werden oorspronkelijk vormgegeven als stedelijke openbare ruimten met lange bomenrijen, monumentale stationsgebouwen aan het eind en veelal wat luxere villa's aan weerszijden. De groei werd gestimuleerd door de nieuwe bloei van de industrie en de komst van vele nieuwe arbeiders en forenzen. Gestuurd door de Woningwet uit 1901 werden de uitbreidingen van de dorpen planmatig opgezet en zorgvuldig vormgegeven, in de vorm van tuindorpen en woonbuurten met lanen en plantsoenen. Ze zijn de uitdrukking van sociale strijd en sociale verheffing: 'de rode Zaanstreek'.

Op onderdelen ontstond meer ruimtelijke samenhang, maar het geheel was vaak nog labyrintisch van karakter. Ruimtelijk vormde de ranke stad een kralensnoer van aan elkaar gegroeide kernen in noord-zuidrichting; hij bouwde voort op de eerder beschreven continue waarden van de lange lintdorpen in 'Land van wind en water' en 'De Zaan als ruggengraat'.

stationsstraten

Indische buurt, Wormerveer

Zaandijk

De 'Ranke stad tussen Zaan en spoor' is de vierde continue waarde. Het betekent dat het open landschap overal nabij is en dat de stad via openbaar vervoer uitstekend bereikbaar is: een ideale combinatie. Het biedt een goed uitgangspunt voor verdere knooppuntontwikkeling.

Sterke en zwakke kanten

Het betreft hier de eerste planmatige aanleg in de Zaanstreek. Zowel uit de stationsstraten als uit de nieuw aangelegde woonbuurten sprak trots en de wil er iets moois van te maken. De stations en stationsstraten zijn in de loop der tijd

ingrijpend veranderd. Er is veel gesloopt (vaak ten behoeve van het autoverkeer). De tuindorpen zijn verschaald. Doordat de spoorlijn en de Provinciale Weg pal naast elkaar liggen, vormen ze een dubbele barrière die moeilijk is over te steken. Je kunt het open land aan de overkant zien liggen, maar er niet of nauwelijks komen. Hetzelfde geldt voor de woonwijken die daar inmiddels gebouwd zijn.

Welke ruimtelijke vraagstukken dienen zich aan?

De vershraling van de stationsstraten en de tuindorpen heeft in combinatie met de barrièrewerking van de spoorlijn en de Provinciale weg een negatieve invloed op de sociale en ruimtelijke cohesie van de stad. Hier ligt een belangrijke uitdaging. De verstedelijkings- en mobiliteitsopgave levert kansen om de stationsgebieden te vernieuwen en intensiveren met nieuwe woonvormen en een goede bereikbaarheid. Daarbij dient zoveel mogelijk ook de barrièrewerking van weg en spoor aangepakt te worden.

Intermezzo

Zaanse menging

Zaanstad is een stad van onverwachte combinaties en contrasten. Overal in de stad is er een opvallende menging van functies en bouwvormen: fabrieken, woonhuizen, molens, boerderijen, loodsen, pakhuizen, woonboten staan naast en door elkaar. Jong en oud, groot en klein. Waar dit alles elders vaak met misprijzen als rommelig wordt gezien, gelden deze contrasten hier als typisch Zaanse kwaliteit.

De Zaanse menging is het resultaat van de spontane en nauwelijks gereguleerde groei vanuit meerdere functionele kernen uit het verleden. Naast menging van functies en bouwvormen is er ook een sterke menging van tijdsbeelden: op veel plekken staan objecten uit allerlei perioden door elkaar. Traditionele 17e en 18e eeuwse houtbouw staat naast functioneel beton en staal of robuust metselwerk van oude fabrieken; sierlijke barok verwerkt in 18e eeuwse houten gevels, eclectische erkers en torentjes in de rijke, laat-19e eeuwse directeurswoningen, etc. Tenslotte leidt het ook tot een opvallende menging van groot en klein met karakteristieke schaalcontrasten tussen grootschalige fabriekscomplexen en kleine, fragiele houten huisjes. De contrasten leveren een kenmerkend Zaanse stadsbeeld op.

De menging van functies tekent zich ook af in de loop van de tijd. De stad heeft een oude traditie van hergebruik. Molens, pakhuizen en woningen gebouwd in hout lieten zich eenvoudig demonteren en verplaatsen. Gebouwen waren werktuigen die aangepast en hergebruikt konden worden, waardoor ze door de jaren heen continu bruikbaar bleven. Een oude villa wordt makkelijk omgezet in een complex van appartementen, een fabriek wordt creatieve broedplaats, een loods wordt woonhuis met atelier.

Door de toenemende verdichting vindt de menging ook in de derde dimensie plaatst. De functies worden nu over de verschillende bouwlagen verdeeld waardoor verticale functiemenging ontstaat. Door de verstedelijkingsopgave zal de vraag naar dergelijk creatief ruimtegebruik alleen maar groter worden.

Sterke en zwakke kanten

Een sterke kant is dat de menging aansluit bij hedendaagse ontwikkelingen in het wonen en werken: de vraag naar korte woon-werk afstanden, werken vanuit huis, direct contact tussen producenten en afnemers, creativiteit, vakmanschap, het weven van flexibele netwerken. Het levert de grondstof voor een levendige woon/werkstad in plaats van een slaapstad; het is een kans voor de toekomst.

De menging leidt echter ook van oudsher tot problemen: luchtverontreiniging, geluidsoverlast, conflicten omtrent logistiek zoals de grote vrachtwagens door smalle woonstraten. Het zet de woon- en verblijfskwaliteit onder druk; het zet de herontwikkeling van sommige gebieden "op slot", en/of leidt tot onzekerheid in de bedrijfsvoering.

Ruimtelijke vraagstukken

Deze problemen vragen om maatwerk, aangestuurd door duidelijk beleid. Dit is een belangrijke uitdaging voor de Omgevingsvisie: waar is welk niveau van menging mogelijk en wenselijk, waar wordt op welke mate van transformatie aangestuurd, welke strategie wordt daar in de loop van de tijd voor ontwikkeld?

Dit vraagt om maatwerk. Het moet enerzijds de negatieve aspecten van de Zaanse menging tegengaan en anderzijds tegenwicht bieden aan de dreiging van een steeds verdere ontmenging en monofunctionaliteit.

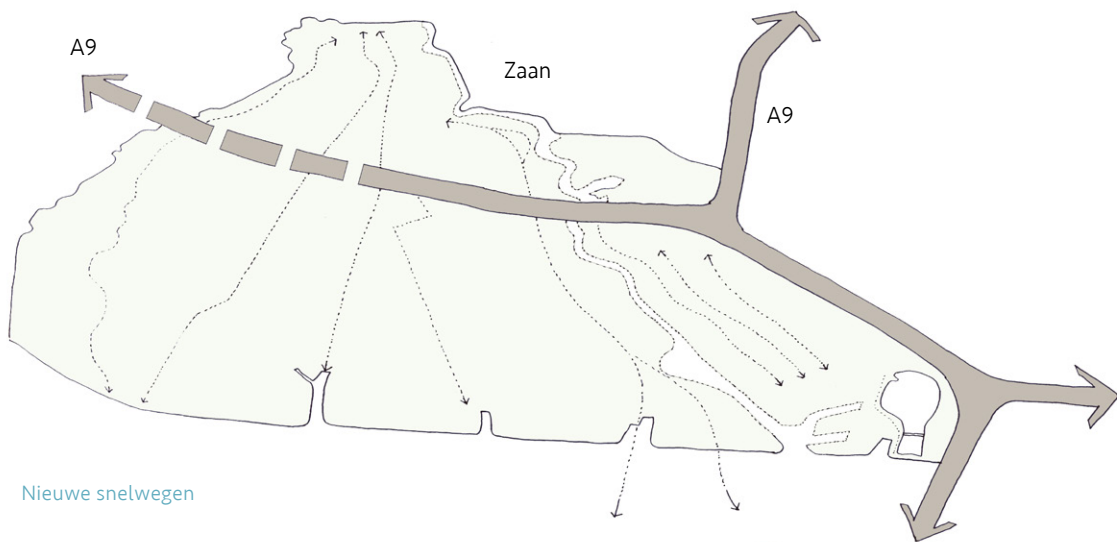
De Zaanse menging vertegenwoordigt een continue waarde vanwege de variatie in gebruik en de variatie in het stadsbeeld. Het is een vorm van stedelijkheid, het biedt tegenwicht aan de neiging tot functiescheiding. Het spontane en ongepolijste spreekt velen aan en is goed verenigbaar met de noodzaak tot hergebruik.

5 De Geplande Stad

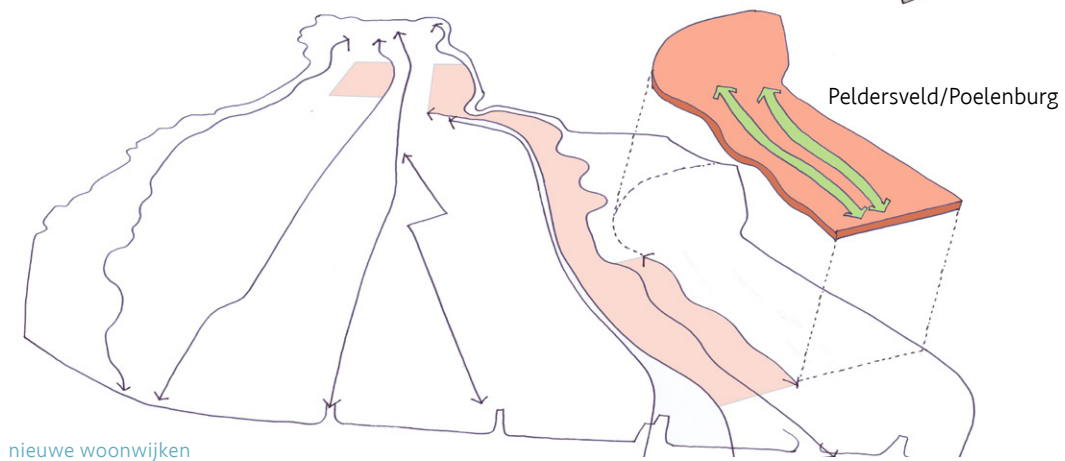
episode 1945-1974

Grootschalige structuurplannen weken de stadsuitbreiding los van de Zaanse ondergrond. Grote monofunctionele uitbreidingen op opgespoten land moeten ruimte bieden aan het wonen en werken van driehonderduizend inwoners.

Nieuwe snelwegen

39

nieuwe woonwijken

Dit is een cruciale fase in de wording van één Zaanstad: de jaren 50, 60 en begin 70, waarin de samenvoeging van 7 gemeenten in de Zaanstreek tot de gemeente Zaanstad wordt voorbereid en in 1974 wordt beklonken. De industrialisering neemt een grote vlucht. In landelijke plannen wordt een enorme industriële uitbreiding van het havengebied voorzien, niet alleen ten zuiden maar ook ten noorden van het Noordzeekanaal, aan beide zijden begeleid door snelwegen en spoorlijnen richting IJmond (Hoogovens). Westzaan en Assendelft dreigen van de kaart geveegd te worden. Volgens het principe van de 'functiescheiding' komen de woonwijken voor de arbeidersbevolking los van de werkgebieden te liggen: een "industriële stedenbouw" met grote monofunctionele wijken op opgespoten land, met veel groen en ruimte voor voorzieningen van de verzorgingsstaat, en ruim baan voor de auto. In het Guisveld, het geografische midden van de samengevoegde gemeentes, werd een compleet nieuw stadscentrum voorzien.

Doorgaande snelwegen en nieuwe tunnels onder het Noordzeekanaal zorgen voor veel betere verbindingen met de regio, maar ook voor nieuwe ruimtelijke barrières, die de stad verknippen.

Deze verstrekkende plannen vormen a.h.w. de 'geboortecte' van de nieuwe gemeente Zaanstad. Zonder samenballing van bestuurskracht zouden ze niet realiseerbaar zijn. Maar het is, met name in de jaren 70, ook het tijdperk waarin de grenzen van de groei aan de orde worden gesteld en er een radicale omslag plaatsvindt in de

Ruimtelijke Kernkwaliteiten Gemeente Zaanstad

cultuur van de ruimtelijke ordening.

Als in 1981 de nieuwe gemeente Zaanstad haar eerste Structuurplan opstelt, gaat zij juist uit van consolidatie en geleidelijke groei. Het bestaande landschap wordt op basis van nieuwe natuurwetgeving als kwaliteit omarmd, het Guisveld wordt opgehouden, nieuwe havenontwikkelingen ten noorden van het Noordzeekanaal worden beperkt tot het buitendijkse gebied. In Zaandam-oost zijn grote 'industriële' woonwijken aangelegd (Poelenburg, Peldersveld, Kogerveldwijk), maar verdere stedelijke uitbreidingen blijven beperkt tot nieuwe woonwijken aan de westzijde van de spoorlijn (Westerwatering, Westerkooog, Rooswijk). Zij borduren allen door op de vorm van de ranke stad.

Hoewel de grootse plannen voor industrialisatie dus nooit compleet werden uitgevoerd, hebben de plannen wel hun sporen nagelaten in de structuur van de stad. Er zijn op enige afstand van de Zaan nieuwe straten aangelegd, die flauwtjes meeslingeren met de bochten in de rivier (Wibautstraat, Heyermansstraat). In de naoorlogse uitbreidingsplannen zijn tussen de nieuwe wijken in het oosten verrassend genoeg de hoofdlijnen van het 'Land van wind en water' opgenomen: de lange landschappelijke lijnen van de Gouw, de Weer en het Darwinpark.

De Weer

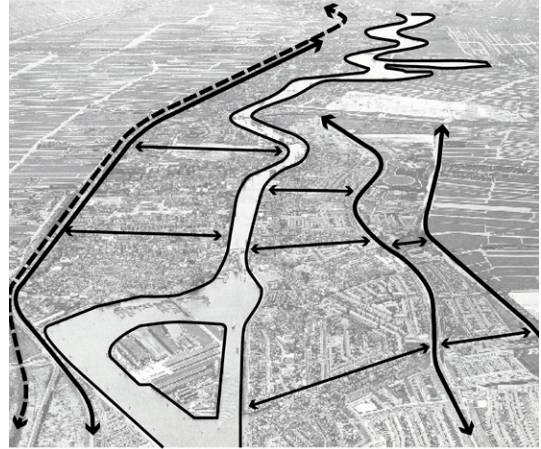
Darwinpark

Structuurplan 1981

De structuur van de stad heeft zich ontwikkeld van losse linten tot een 'ladder', met de lange lijnen in noord-zuidrichting als 'dragers', en korte, verspringende straten in de oost-westrichting als de 'sporten'. Het is een patroon dat bij uitstek past bij de langwerpige stad, en overal helpt om er je weg te vinden.

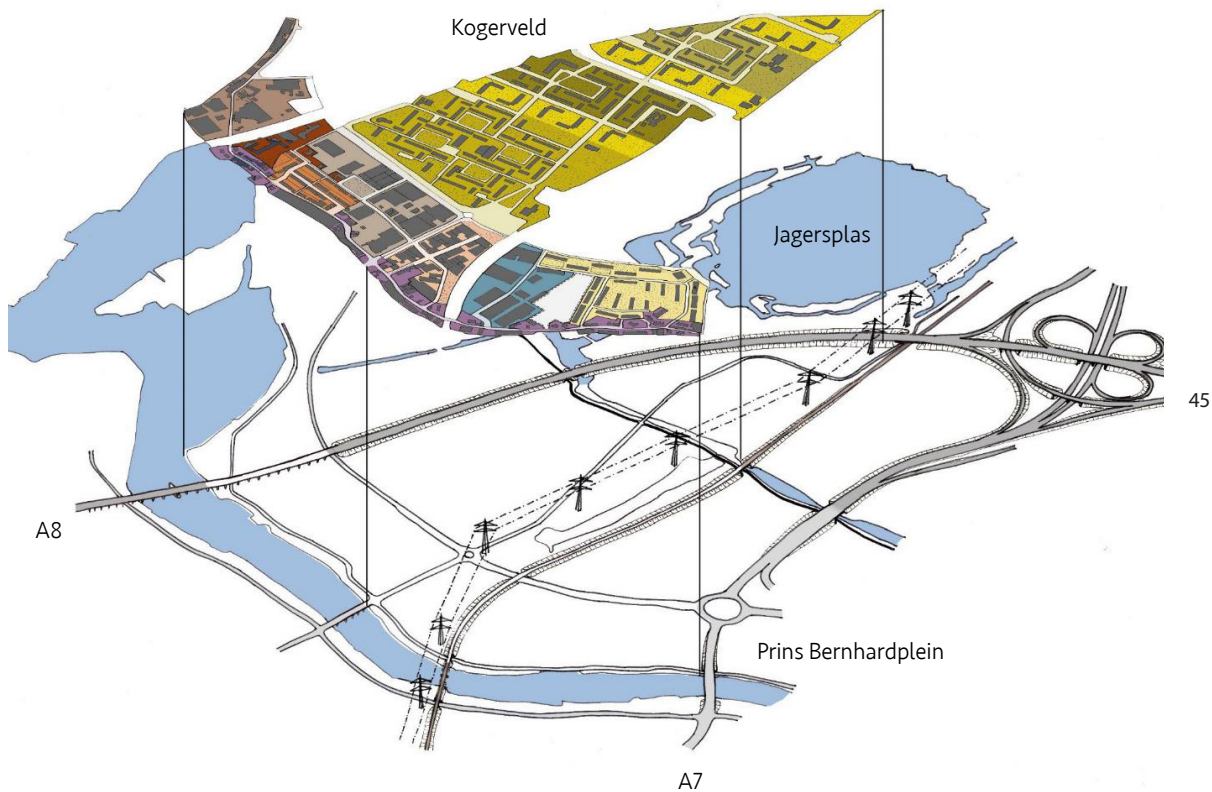
Ook de geplande snelwegen, spoorlijnen en tunnels zijn lang niet allemaal gerealiseerd. De realisatie van de Coentunnel, de A7 en de A8 hebben de bereikbaarheid van de stad enorm verbeterd, maar de verbinding naar het noordwesten (A8-A9) is nog onvoltooid gebleven en zorgt nog steeds voor een grote verkeersdruk op de provinciale wegen bij Krommenie en Assendelft.

Zaanse ladder

Binnen de stad zorgt de infrastructuur van snelwegen en spoorlijnen – en hoogspanningslijnen – echter voor zware ruimtelijke barrières, die de stad plaatselijk op dreigen te delen in geïsoleerde enclaves (bijvoorbeeld Kogerveldwijk en omstreken). En in het landschap zijn oude structuurlijnen, zoals de Guisweg, die eeuwenlang de oostelijke en westelijke Zaanstreek met elkaar verbond, op brute wijze doorbroken.

De 'Geplande Stad' is de vijfde continue waarde. De kernkwaliteiten bestaan uit het groene woonmilieu in de grote naoorlogse stadsuitbreidingen, uit een aantal doorlopende groen- en waterstructuren die een echo van het landschap vormen en uit de herkenbare ladderstructuur in het stratennet.

infrastructuur verknijpt de stad
Afbeelding Palmbout Urban landscapes voor MAAK midden

Sterke kanten en zwakke kanten

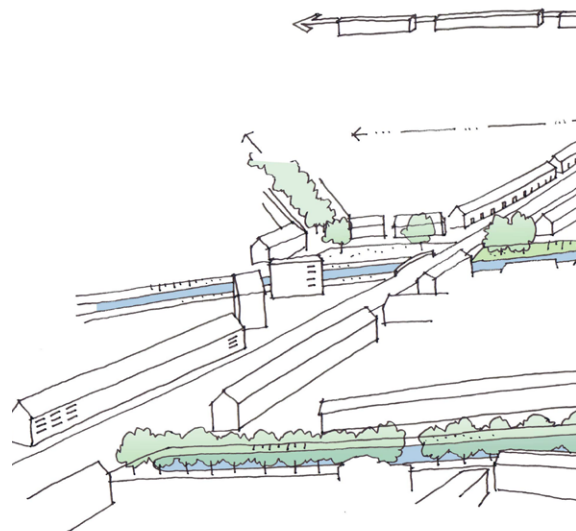
De sterke kant van de 'Geplande Stad' is de verbeterde bereikbaarheid door regionale snelwegverbindingen. De stedelijke uitbreidingen kennen hun grootste kwaliteit daar waar de ruimtelijke structuur aansluiting zoekt bij de landschappelijke ondergrond en daar waar hij ruimte geeft aan woonkwaliteit met voorzieningen en groene woonmilieus.

Binnen de stad heeft de infrastructuur ook een negatieve impact, door barrièrewerking en enclave-effect. De infrastructuur heeft een eenzijdige technische uitstraling met een weinig uitnodigend beeld. Door de barrière-effecten is de stad 'slecht met zichzelf verbonden'. Ook in het landschap vragen oude verbindingslijnen om herstel.

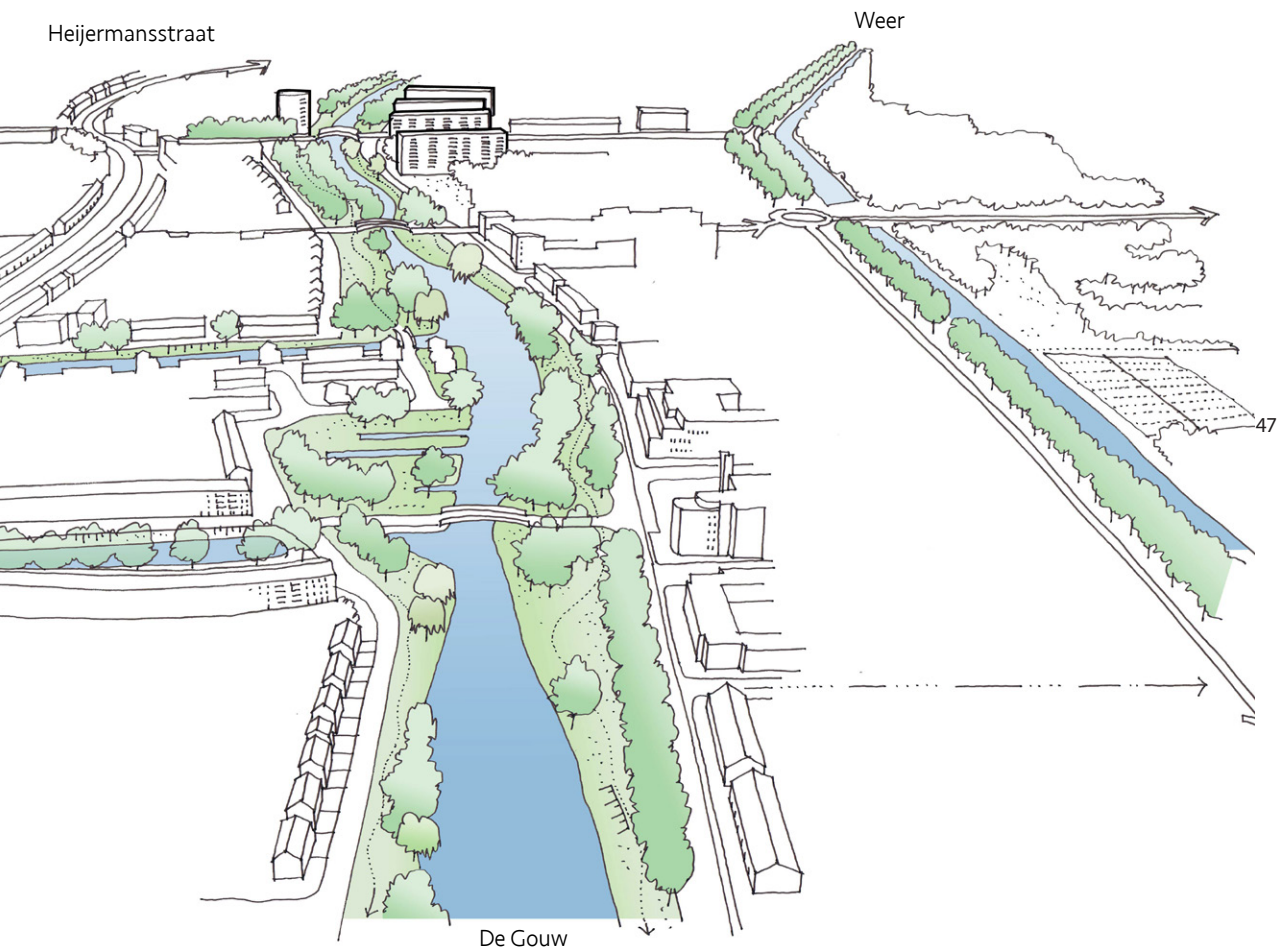
Een ander zwak punt is de sociale en typologische eenzijdigheid van een aantal wijken, die daardoor qua leefklimaat uitermate kwetsbaar zijn.

Welke ruimtelijke vraagstukken dienen zich aan?

In de loop van de tijd zijn de sterke kanten van de stadsuitleg verzwakt en hebben de zwakke kanten de overhand gekregen. Hier wrekt zich het repeteereffect van de grote schaal. In het kader van de Omgevingsvisie liggen hier majeure opgaves voor de toekomst. Het verbeteren van verbindingen (in de stad en in het landschap) en het vergroten van variatie en veerkracht (ruimtelijk en sociaal) zijn hoognodig. Een aantrekkelijkere openbare ruimte met minder anonimiteit hoort daarbij.

Wibautstraat

Groene lijnen als levensaders door de nieuwe uitlegwijken

6 Uitbouw van de Woonstad

episode 1974 – 2000

Na de eenwording van Zaanstad concentreert de nieuwe gemeente zich op de bescherming van de natuur en de uitbouw van de woonstad. Er worden nieuwe woonwijken toegevoegd met vooral laagbouwoningen in het groen. Het scala aan woonmilieu's voor de hele stad wordt daarmee verbreed tot een bijzonder veelzijdig palet.

tussen mozaïek en fragmentatie

De geplande stad van de voorgaande jaren riep heftige reacties op. De optimistische verwachtingen van enorme groei veranderden langzaam in meer aandacht voor de leef- en woonkwaliteit van de Zaanlanders. Bij iedere nieuwe ontwikkeling stonden actiegroepen op. Na het Europese natuurjaar 1970 werden de bijzondere natuurgebieden in de Zaanstreek gewaardeerd en beschermd. Het gemeentelijk beleid richtte zich op de geleidelijke ontwikkeling van Zaanstad en het open houden van het veenweidegebied. De woonuitbreidingen werden vooral gericht op de lokale Zaanse behoefte.

Door de gestegen welvaart kwam er een grotere vraag naar eengezinswoningen. Hierdoor werd de ingezette seriematige hoogbouw op ruim verkavelde gebieden verlaten. De woonerven ontstonden met veel variatie in woontypen, korte straten en wisselende architectuur. De zogenaamde, 'bloemkoolwijken' werden kleinschalig ingericht met een verkeersveilige en kindvriendelijke inrichting met veel ruimte voor groen in parkjes en perken.

Na 1995 stopt de overheid met de subsidiëring van de woningbouw. Op basis van de in de Vinex aangewezen gebieden werd de nieuwe stadsontwikkeling gericht op woningzoekenden in de hele regio. Corporaties en ontwikkelaars moesten vanaf dan op eigen risico bouwen. In Saendelft, Willes en later Kreekrijk was, voor het eerst bij een stadsuitbreiding, het grootste deel koopwoning. De woningen werden meer op doorgaande straten gericht en de aandacht voor openbare ruimte en groen verminderde. In de architectuur werd veelvuldig teruggegrepen op de

bekende Zaanse verschijningsvormen.

De ruimtelijke positie van de nieuwe woonwijken was niet onproblematisch. De meesten liggen aan "de overzijde van het spoor"; voor de relatie met de rest van de stad waren en zijn ze aangewezen op spoorwegovergangen of merendeels benauwde tunneltjes, het vergt vaak grote omwegen of onlogische routes om er te komen. Ze grenzen direct aan het open landschap van Guisveld en de polders bij Assendelft, maar er zijn weinig routes en voorzieningen die het aantrekkelijk maken om er ook echt op uit te gaan.

Door de uitbouw van de woonstad heeft de Zaanse woningvoorraad als geheel een flinke kwaliteitssprong gemaakt. De stad als geheel biedt tegenwoordig een enorme variatie aan woonmilieus. Beginnend met de oude linten, dijken en paden; daarna de woonbuurten en tuindorpen van na de Woningwet, de 'industriële' woonwijken tussen de grote groene aders, de wijken met vooral laagbouw 'achter/aan de overkant van het spoor', en recentelijk de laatste Vinex-wijken Saendelft, Willis en Kreekrijk. De laatste jaren is daar de verdichting van het centrum en langs de Zaanoevers nog bijgekomen, met een groter aandeel appartementen. Daarbij wordt steeds meer bestaand cultuurhistorisch erfgoed hergebruikt.

Het Kalf, Zaandam

Bomenbuurt, Zaandam

Westknollendam

Inverdan, Zaandam

Het 'uitbouwen van de woonstad' met zijn variëteit aan woonmilieus is de zesde continue waarde in de ontwikkeling van de stad. Het maakt Zaanstad aantrekkelijk als woonstad zowel voor de Zaanse bewoners zelf als voor toekomstige bewoners uit de regio. Het plaatselijk verdichten en hergebruiken is een relatief nieuwe waarde, die in de toekomst aan de gevraagde variatie bij kan dragen.

Sterke en zwakke kanten

De sterke kant is het historisch gegroeide, rijke palet aan woonmilieus, waaraan ook de Zaanse geschiedenis afleesbaar is.

Een zwakke kant is de slijtage waaraan het palet onderhevig is, zowel in de bebouwing als in de openbare ruimte. Bij de oudere wijken zijn de bewoning en het gebruik van de openbare ruimte uit elkaar gaan lopen, zoals bij de woonwijken en wijkcentra uit de jaren 70 en 80. Binnen het mozaïek aan woonmilieus vormen het isolement en de eenzijdigheid van een aantal gebieden een ernstig probleem, waarbij de onderlinge verbinding een opgave is voor de toekomst.

Welke ruimtelijke vraagstukken dienen zich aan?

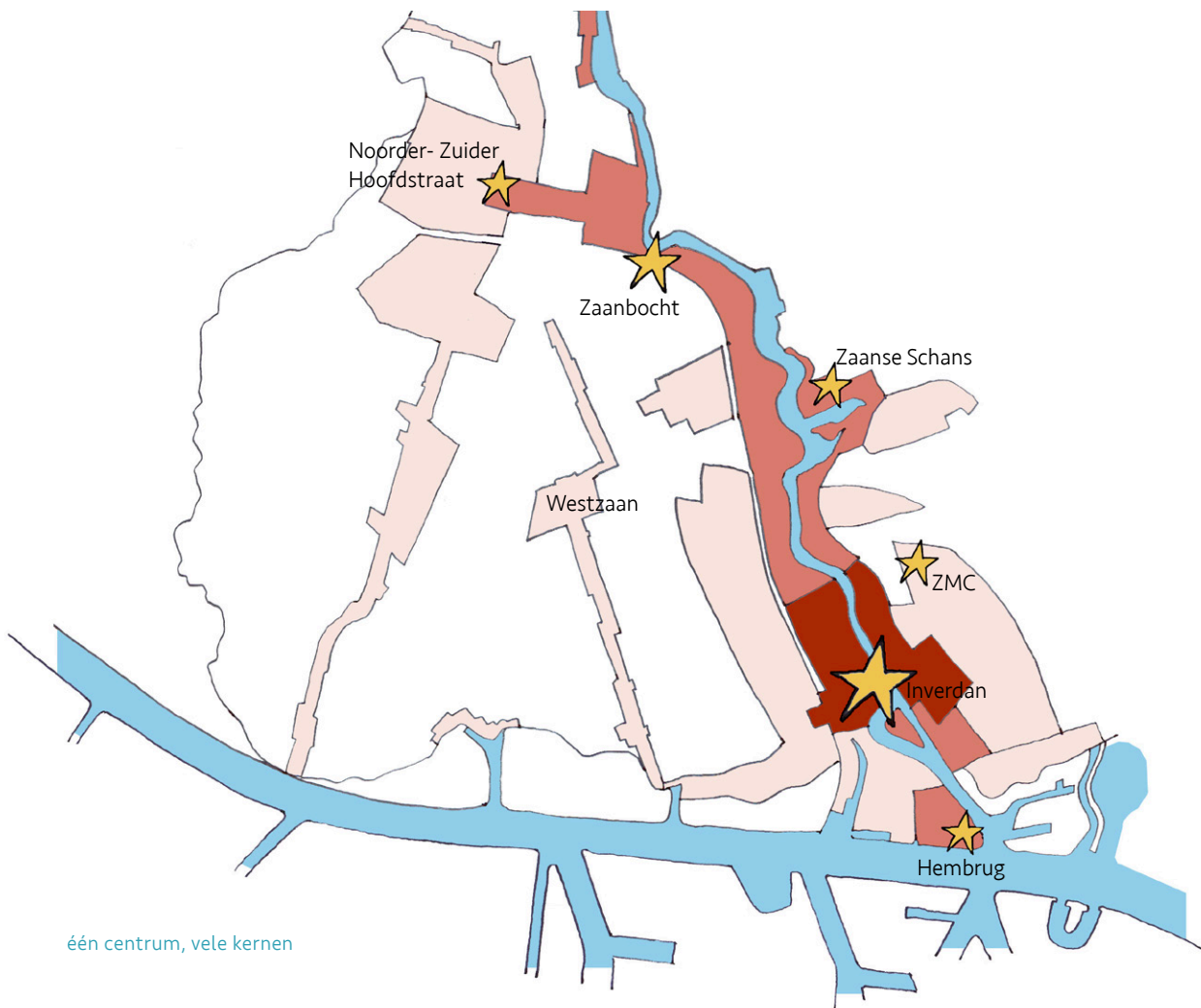
Het palet aan woonmilieu's vraagt om zorgvuldig beheer en onderhoud. Daarnaast biedt de verstedelijkingsopgave kansen om nieuwe woonmilieus toe te voegen door middel van herstructurering en verdichting, en deze te verbinden met bestaande woonmilieus. Zo moeten isolement en eenzijdigheid worden tegengegaan. Tegelijk moeten het gebruik en de inrichting van de openbare ruimte en voorzieningen worden afgestemd op hedendaagse eisen qua inclusiviteit, veiligheid, klimaatbestendigheid etc.

7 Dorps, stads, steeds stadser

episode 2000 <

Episode 2000-nu De lange zoektocht naar een centrum voor de aaneengegroeide streek wordt beantwoord met één volwassen stadshart bij Inverdan. Daarnaast vervullen de oude dorpskernen hun functie, en ontstaan er nieuwe plekken waar grote, meer specifieke groepen bewoners en bezoekers bij elkaar komen. Zaanstad ontwikkelt zich tot een meerkernige netwerkstad.

één centrum, vele kernen

Zaanstad wordt gekenmerkt door grote variaties in sociale interactie: van dorps tot stads. Van oudsher is de Zaanstreek een samenstel van zeven - min of meer verstedelijkte - dorpen. Producten en goederen werden grotendeels meteen in Amsterdam verhandeld. Er was geen centrale markt, geen centraal plein, geen 'hart' waardoor je van een stad kunt spreken. Het adagium is van oudsher "eigen dorp - of eigen kavel - eerst". Overal zijn er uitingen zichtbaar van particuliere trots en rijkdom. De rijke koopmanshuizen aan de Zaan met hun weelderige "goedjaarseinden" zijn een duidelijk voorbeeld. Daartegenover staat vaak een publiek pragmatisme - of publieke armoede - in het openbare domein. Het is zichtbaar in de slordige inrichting van het terrein dat na particuliere initiatieven is overgebleven, met als voorbeeld de vele hekwerken en parkeerterreinen op de schaarse plekken waar de Zaan zichtbaar is.

Binnen de Zaanstreek is Zaandam altijd het grootst en het meest stads geweest, vanwege de aanwezigheid van het sluiscomplex. Na de vorming van één Zaanstad in 1974 is een poging gedaan om een kunstmatig stadshart te creëren in het geografische midden van de nieuwe stad, het toen lege Guisveld. Dit is nooit tot wasdom gekomen en eind jaren '90 vervangen door de impuls van Inverdan in het bestaande centrum van Zaandam. Daarmee is de stad vernieuwd en veel stedelijker geworden. Met een vernieuwd imago dat publieke trots verraaft, en de stad een eigen iconisch gezicht verschaft.

De dorps- en stadse interacties hebben ieder hun eigen waarde, ze bestaan naast elkaar.

Inverdan is de meest stedelijke kern binnen een geheel van meerdere kernen. Ook Wormerveer en Krommenie fungeren als kernen voor een groter geheel. Daarnaast zijn er nieuwe plekken tot ontwikkeling gekomen waar heel veel mensen samen komen, al of niet met een bijzonder doel of van een bijzondere herkomst. Het Hembrugterrein als creatieve hotspot, de Zaanse Schans als toeristische attractie, het Zaan Medisch Centrum als centrum voor de zorg, en ook de Zuiderhout voor de grootschalige retail. Zo heeft Zaanstad zich steeds meer ontwikkeld tot een stad met meerdere kernen waar op verschillende plekken voor iedereen wel iets van zijn/haar gading te vinden is, van binnen en van buiten Zaanstad.

57

dorpse taferelen

stadse taferelen

Het naast elkaar bestaan van dorps- en stadse milieus is een continue waarde, in combinatie met de recente ontwikkeling naar een steeds stadser milieu bij Inverdan, en andere specifieke punten waar veel bewoners en bezoekers samenkomen, zoals de Zaanse Schans, het ZMC, het Hembrugterrein, etc. Zaanstad is een meerkernige stad, die een lokale en een regionale oriëntatie met elkaar combineert.

Sterke en zwakke kanten

De 'steeds stadsere', meerkernige stad maakt het mogelijk meerdere doelgroepen te bedienen. Inverdan heeft de potentie om zowel de Zaanse Schans als bezoekers uit de regio of van daarbuiten aan te trekken. De nieuwe attractiepunten zoals ZMC of Hembrugterrein kunnen zich ontwikkelen tot 'stedelijke interactiemilieus', waar verschillende culturen en leefstijlen met elkaar in aanraking worden gebracht. Deze ontwikkelingen staan overigens nog wel in de kinderschoenen, ze kunnen en moeten nog veel meer tot ontwikkeling worden gebracht.

Een zwakke kant is dat de ruimtelijke uitstraling en inbedding van sommige kernen en attractiepunten erg gebrekkig is. De manier waarop je er komt is vaak ronduit onaantrekkelijk en oncomfortabel (looproutes naar de Zaanse Schans, het ZMC; de Provinciale weg richting centrum/Inverdan).

Rondom de Zaanse Schans dreigt een disbalans tussen lokaal leven en internationaal toerisme; de monocultuur van het toerisme dreigt de stedelijke interactie te overschaduwen.

Welke ruimtelijke vraagstukken dienen zich aan?

Voor de toekomst is het nodig om enerzijds een goede balans tussen het centrum/Inverdan en de oude kernen te bewaren, en anderzijds de verdere ontwikkeling van het 'stadse' centrum te stimuleren. Alle kernen en attractiepunten dienen hun eigen kleur en kwaliteit te kennen. De ruimtelijke uitstraling van centrum, kernen en attractiepunten moet sterk verbeteren, willen ze op den duur levensvatbaar zijn en hun – gedeeltelijk (boven)regionale – potentie waar kunnen maken. Verbetering van de openbare ruimte en de verkeersstructuur zijn dringend gewenst. Niet meer 'publieke armoede', maar 'publiek welkom' moet de toon zetten.

Zaanbocht, Wormerveer

Zaans Medisch Centrum

Hembrugterrein

Zaanse Schans

Intermezzo

Zaans idioom

méér dan groen

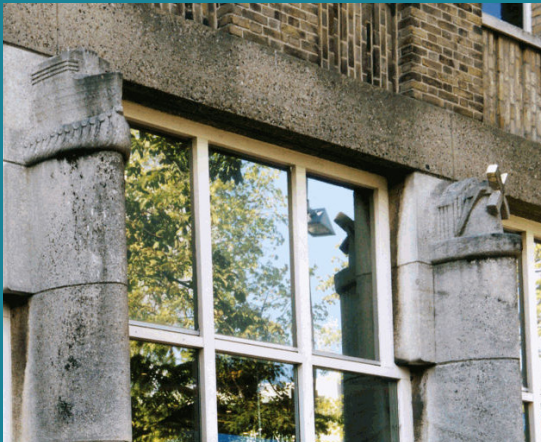
Zaanstad kent van oudsher een eigen idioom. Dit komt tot uiting in het stadsweefsel, in architectuur en bouwwijze en in kleur en materiaalgebruik. De groene houten huizen springen het meest in het oog, maar ook het industrieel erfgoed, de geschiedenis van de woningbouw en een aantal grote publieke gebouwen horen erbij. De stad spreekt vele talen.

Houtbouw, Westzaan

Pakhuis Phenix, Zaanadam

Postkantoor, Zaanadam

Hotel, Zaanadam

Het Zaanse idioom is een plaatselijke beeldtaal. Voor een belangrijk deel gaat die terug op een informele en lokale traditie, geworteld in plaatselijke gegevens zoals de verwerking van hout door middel van door de wind aangedreven zaagmolens en de technieken van de op Amsterdam georiënteerde scheepsbouw. Het beantwoordde aan de noodzaak van lichte materialen en funderingen in het zompige laagland. Tegelijkertijd heeft deze traditie altijd invloeden van buitenaf opgenomen: houten huizen in de Zaanstreek probeerden in hout details van Amsterdamse grachtenpanden na te bootsen; het kleurgebruik is altijd mede beïnvloed door stadse en nationale modes. Het Zaanse pallet gaat veel verder dan groenen alleen.

Het heeft een keur aan mooie huizen, van monumentaal tot heel bescheiden opgeleverd met bijzondere typologieën als siertuinen, overtuinen, stolpboerderijen, pannenberg, productiemolens, pakhuizen en fabrieken. Het zijn uitingen van eigen ambacht en vakmanschap, en van een continue drang naar vernieuwing. Het leeft voort, niet alleen op de Zaanse Schans, maar ook in de vele fragmenten en in 'verborgen werelden' zoals in Haalderbroek, de kerkbuurt in Westzaan, en het op de historische ondergrond gebaseerde Domineestuin. Dat zijn pareltjes in het weefsel van de stad.

In de laatste decennia is met name door het project Inverdan deze plaatselijke traditie opgepakt en uitvergroot tot een 'iconisch' niveau. Het is een drager van het imago van Zaanstad tot ver voorbij de landsgrenzen. Daarmee is het eigen idioom een publieke

waarde geworden die verder reikt dan de individuele of groepsgebonden trots op eigen ambacht of eigendom.

Daarnaast is het stedelijke idioom in de loop van de tijd verbreed en bijgemengd door allerlei invloeden van binnenuit en buitenaf. De stad spreekt inmiddels vele talen. De houtbouw heeft niet alleen Zaanse huisjes opgeleverd maar ook grote lange loodsen. Veel fabrieken uit de 19e eeuw volgen een robuuste stijl met decoratief metselwerk, en in de 20ste eeuw een modernistische stijl die zoveel mogelijk de constructie laat zien. De volkswoningbouw in de tuindorpen borduurt voort op de Amsterdamse School, met bijzondere details en 'huiselijke' rode pannendaken. De meer burgerlijke forensenbuurten uit de jaren 30 lijken op architectuur uit het Gooi en de duinstreek. In de naoorlogse woonwijken staat het samenspel van bebouwing en groenaanleg centraal. En de overheidsinstellingen uit de 20e eeuw (zoals het oude postkantoor) maken zich juist breed met een stedelijke architectuur van baksteen, natuursteen en gevel reliëf. Allemaal samen zijn ze uitingen van een stedelijke cultuur die zijn tradities koestert maar ook met zijn tijd meegaat en invloeden van buitenaf verwerkt.

Het komt ook tot uiting in een eigen sfeer in de openbare ruimte en in kenmerkende stedenbouwkundige structuren zoals het watersysteem met zijn sluizen, sloten, kades en bruggen of de lange linten en de smalle woonpaden. De oude watergangen – de gouden – dienden zelfs ter inspiratie van de groenstructuren in de voor- en naoorlogse uitbreidingsplannen in de 'geplande stad'.

Een beeldtaal die wordt gekoesterd, maar zich ook verbreedt en vernieuwt is een belangrijke continue waarde. Het is meer dan 'Zaans groen' alleen; ook industrieel erfgoed, de verschillende vormen van woningbouw en een eigen sfeer in de openbare ruimte horen erbij. De stad spreekt vele talen. Het idioom heeft een iconische dimensie, die Zaanstad als een unieke stad zichtbaar maakt. Daarnaast zijn er veel 'verborgen parels' die de stad een identiteit 'op het tweede gezicht' verschaffen. Het maakt je trots om in zo'n stad te wonen.

Sterke en zwakke kanten

Het eigen idioom kan de lokale en de bovenlokale beleving met elkaar verbinden. Het iconische maakt de stad aantrekkelijk voor bezoekers en bewoners van buitenaf. Het ondersteunt ook het toerisme als economische factor. De verborgen charmes van het vakmanschap, de verspreide pareltjes in de stad worden vooral herkend op lokaal niveau. Ze zijn een bouwsteen voor sociale en culturele cohesie.

De zwakke kant ligt verscholen in het gevaar van eenzijdigheid en banalisering. Als het te voorspelbaar

wordt verliest het juist zijn aantrekkelijkheid. Essentieel is dat het om levende tradities gaat die met hun tijd meegaan en dat het idioom zich inderdaad vernieuwt en verbreedt.

Ruimtelijke vraagstukken

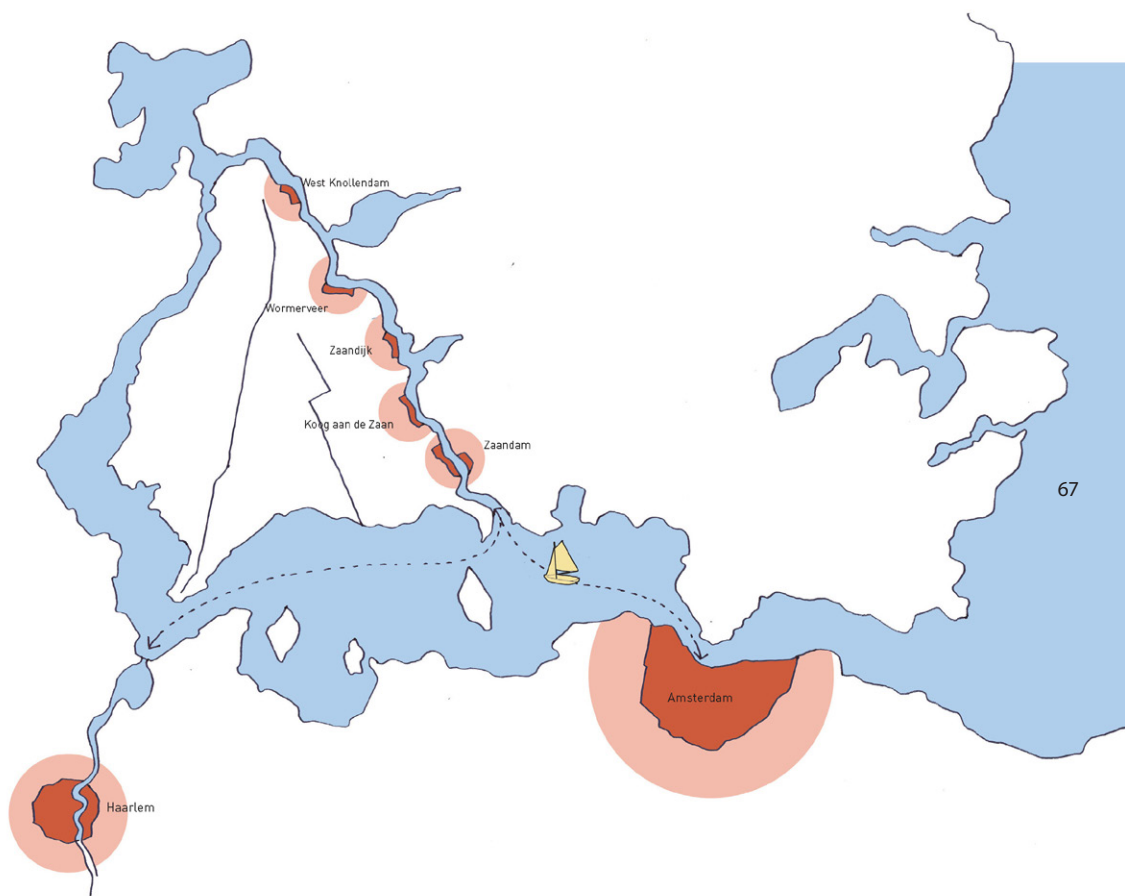
Zaanstad moet werken aan een cultuur waarin het zijn idioom bewust koestert en vernieuwt en verbreedt. Hoe komen de verschillende talen van de stad met elkaar in gesprek? Verschilt het idioom van plek tot plek? Hoe zorg je voor een levendige combinatie van wellevendheid (conventies) en eigenzinnigheid (uitzonderingen)? Het vraagt om discussie, om kritiek en reflectie, om polemiek en publicaties. Het vraagt om het koesteren van plaatselijke kennis en vakmanschap, maar ook om het inschakelen van goede ontwerpers van binnen en buiten Zaanstad.

8 Verweving met de regio

2020 en verder

Ooit lag Zaanstad ruimtelijk gezien los van Holland en van Amsterdam, op afstand aan de overkant van het IJ. Eeuwenlang was er alleen een directe verbinding over water, per zeilschip of stoomboot. Na de inpoldering van het IJ en de ontwikkeling van het Noordzeekanaalgebied vormde Zaanstad een belangrijk regionaal productie- en distributiecentrum. De laatste decennia ontwikkelt de stad zich tot een volwaardig onderdeel van de netwerkstad in de metropoolregio.

Los van Amsterdam

De verweving met de regio is van alle tijden; het is een rode draad door de geschiedenis van de streek en de stad. Ze heeft veel verschillende gedaantes aangenomen, maar lijkt nu voor de toekomst van der stad van uitzonderlijk belang.

De Zaanstreek is altijd een soort 'vrije ruimte' geweest ten opzichte van Amsterdam en andere stedelijke kernen: ooit de plek waar boeren hun eigen land konden ontginnen, later waar met molens industriële activiteiten konden worden ontwikkeld of fabrieken aan vaarwater worden gebouwd, tegenwoordig de plek waar in oude gebouwen nieuwe activiteiten kunnen worden ontwikkeld. Zaanstad bood de regio altijd ruimte voor experiment en innovatie.

Maar ook fungeerde Zaanstad vaak als het 'afvoerputje' van de regio. Milieubelastende werkzaamheden, die in de omliggende steden niet werden toegestaan, konden vroeger uitwijken naar de Zaanstreek. Tot in de huidige tijd is Zaanstad een relatief zwaar milieubelaste gemeente. De stad draagt niet alleen de lusten, maar ook de lasten van haar regionale positie. Dit komt ook tot uiting in de relatief eenzijdige werkgelegenheid, woningvoorraad, bevolkingssamenstelling etc.

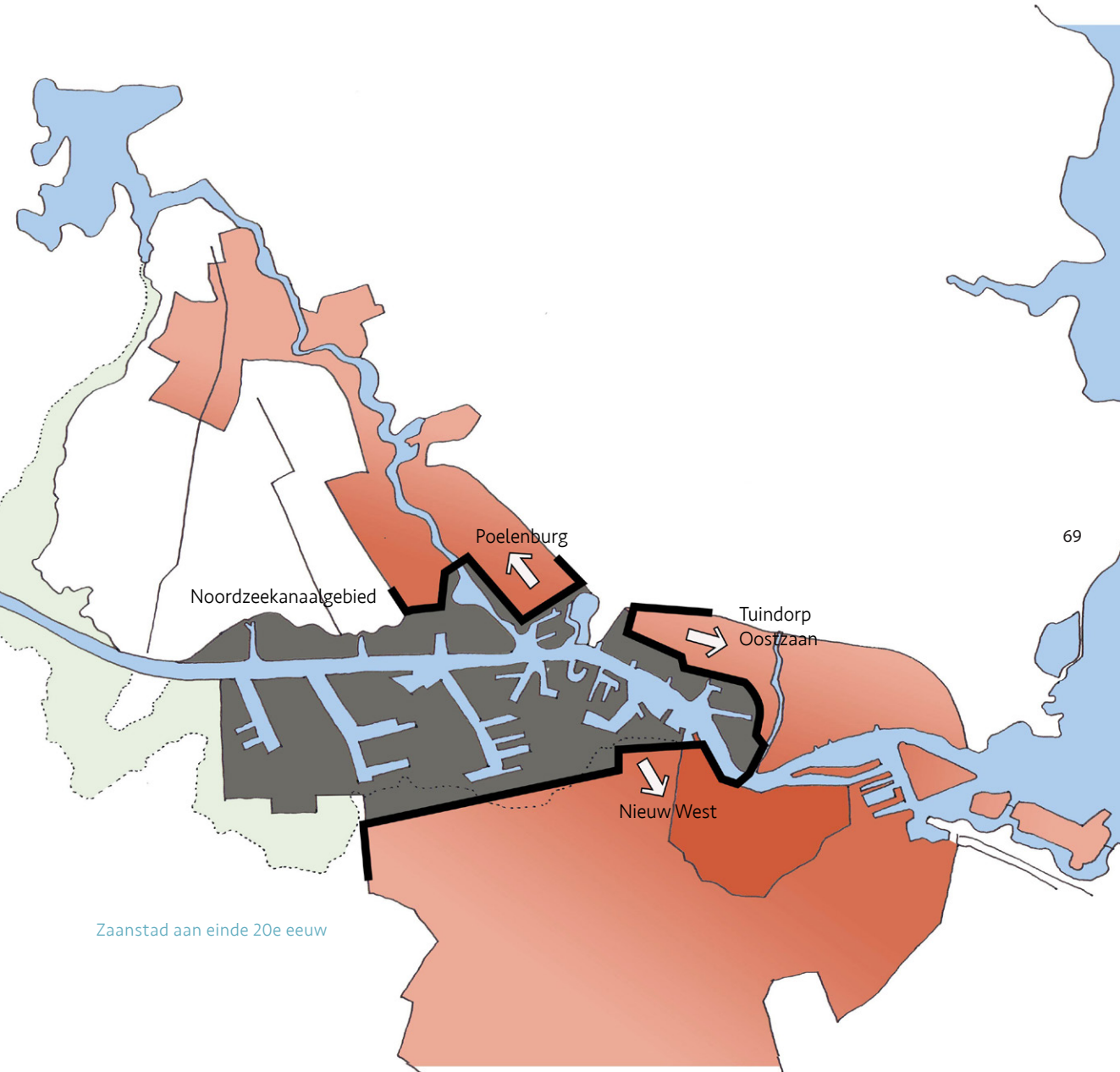
Tegenwoordig zijn Zaanstad en de Metropoolregio Amsterdam naar elkaar toe gegroeid. Het Noordzeekanaal vormt echter nog steeds een fysieke barrière, en de monofunctionele industrieterreinen erlangs versterken die ruimtelijke scheiding. De uitlopers van Zaanstad en Amsterdam, die elkaar het dichtste naderen – Poelenburg in Zaanstad, Tuindorp Oostzaan en Molenwijk in Amsterdam – worden door zware infrastructuur en industrie van elkaar gescheiden.

De steden liggen met de ruggen naar elkaar toe.

De laatste jaren is er langs het Noordzeekanaal een transformatie in gang gezet van vooral industriële naar een meer gevarieerde bedrijvigheid en een sterke menging met meer stedelijke functies; het ontwikkelt zich tot een gemengd woon/werkgebied. Dat biedt kansen voor de verbetering van kwetsbare gebieden zoals Poelenburg en de uitlopers van Amsterdam Noord. Noordzeekanaal en het IJ kunnen een visuele en functionele verbinding tussen Zaanstad en Amsterdam vormen. Een verbeterde hoogwaardige openbaar vervoerverbinding kan de mobiliteit tussen beide verbeteren.

Ook het regionale landschap staat de laatste decennia opnieuw in de belangstelling. De Stelling van Amsterdam – en ook de Beemster – zijn tot werelderfgoed verheven, de forten markeren het landschap en krijgen steeds aantrekkelijkere functies. Nieuwe regionale natuur- en recreatiegebieden (Twiske, Vogelmeerpolder) en doorgaande fiets- en kanoroutes bieden een waardevolle contramal voor de stad. Met de voortgaande intensivering van het stedelijk gebied zal de waarde hiervan alleen maar toenemen.

Zaanstad aan einde 20e eeuw

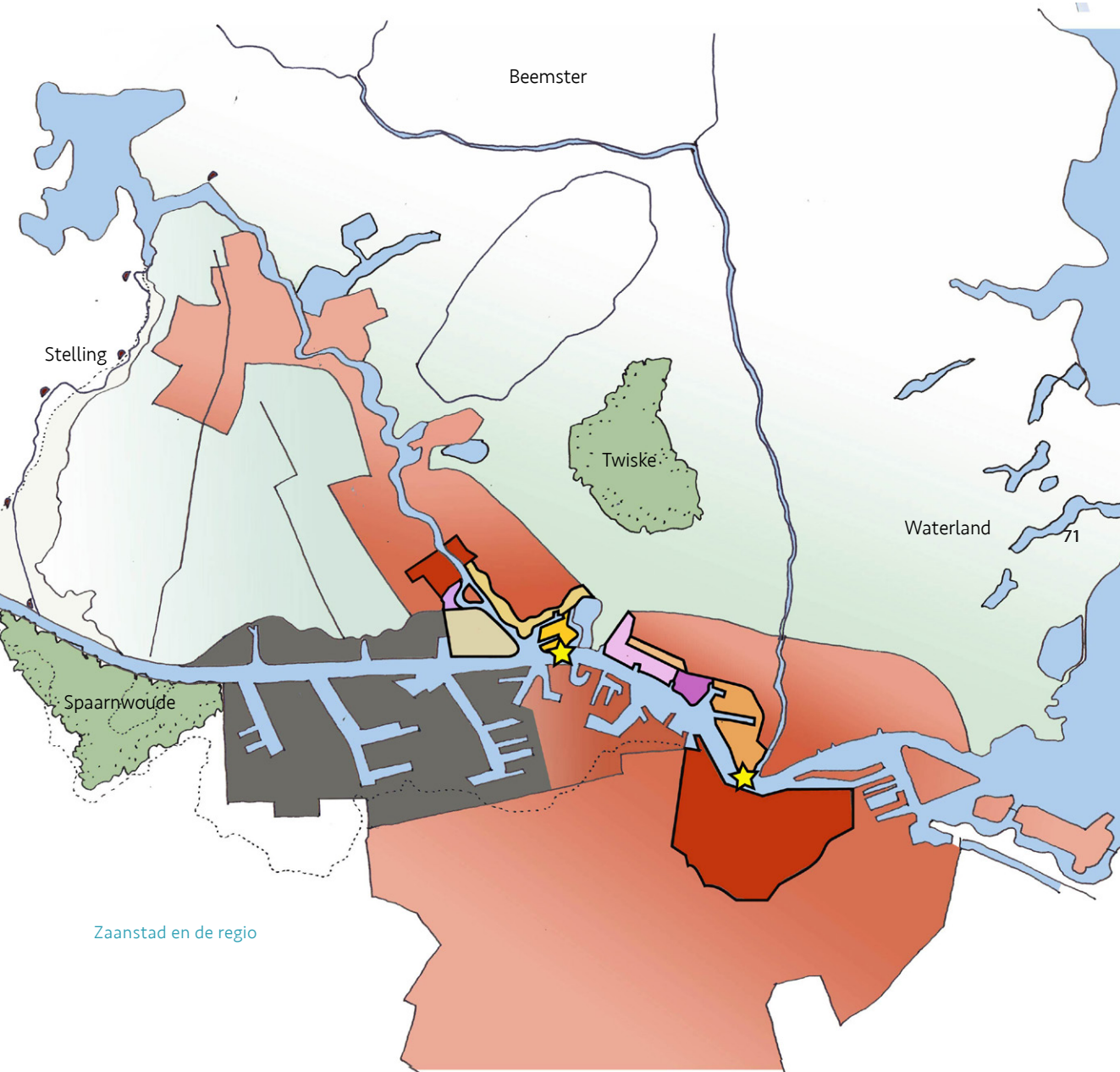
De 'Verweving met de regio' is een cruciale continue waarde. Ze is wezenlijk voor de hele geschiedenis van Zaanstad en neemt in de loop van de tijd toe. Ze loopt steeds langs andere lijnen – van water, van dijken en linten, van spoorlijnen, van provinciale- en snelwegen en straks langs het IJ en langs lijnen van hoogwaardig openbaar vervoer. De oriëntatie is niet alleen gericht op de Metropoolregio Amsterdam, maar ook op de rest van Noord-Holland. Het landschap – 'het land van wind en water' – vormt van oudsher voor de hele regio een overkoepelende en gemeenschappelijke waarde.

Sterke en zwakke kanten

Een sterke kant van de regionale positie van Zaanstad is haar nabijheid tot enkele zwaartepunten in de metropoolregio, bijvoorbeeld het centrum van Amsterdam en Schiphol. De stad fungeert als een voorstad met veel forenzen, maar heeft een substantiële, industrieel getinte werkgelegenheid binnen eigen grenzen (hoewel het aandeel daarvan gestaag afneemt). Een ander sterk punt is de tussenpositie van de stad: niet alleen gericht op Amsterdam maar ook op de rest van (het noordelijk deel van) Noord Holland. Het heeft veel aanknopingspunten om te ontsnappen aan het lot van een 'slaapstad', zoals dat voor veel andere voorsteden geldt. Tenslotte is ook de relatie met het landschap een sterk punt: Voor Zaanstad en voor de regio is het open landschap een gedeelde kernkwaliteit. Een zwak punt vormt de gebrekkige ruimtelijke aansluiting, met name door de barrièrewerking van het Noordzeekanaal. Ook de ruimtelijke benutting en bereikbaarheid van het regionale landschap is nog ondermaats.

Welke ruimtelijke vraagstukken dienen zich aan?

De uitdaging is hoe Zaanstad op eigen kracht een positief, eigenstandig onderdeel van de regio kan vormen, hoe het ervan kan profiteren en eraan bij kan dragen; maar ook hoe het betere verbindingen kan leggen en regionale coalities kan sluiten. Zaanstad moet de kansen benutten van de ruimtelijk-economische transformatie die langs het Noordzeekanaal is ingezet. Het kan bijdragen aan het versterken van het stadse centrum van Inverdan, door een beter draagvlak en betere bereikbaarheid. Het kan nieuwe woonmilieus toevoegen aan het bestaande mozaïek, met een nieuwe versie van de Zaanse menging en een verbreding van het Zaanse idioom in de Achtersluispolder. Het kan tegenwicht bieden aan de eenzijdigheid en kwetsbaarheid van Poelenburg. Zowel Zaanstad als Amsterdam-Noord kunnen hun eigen gezicht tonen aan het grote water van het IJ en Noordzeekanaal. Daarnaast moet de stad zijn positie t.o.v. Noord Holland versterken en samen met de regio investeren in het 'metropolitane landschap', dat zo mooi gelegen is tussen enerzijds de kust en de duinen en anderzijds Waterland en het Markermeer de regio investeren in het 'metropolitane landschap', dat zo mooi gelegen is tussen enerzijds de kust en de duinen en anderzijds Waterland en het Markermeer.

Epiloog

Zaanse lijnen

De lange lijnen van de geschiedenis komen samen in de plattegrond van de stad en het landschap. Ze geven Zaanstad de vorm van een 'lineaire stad'. De straten, wegen en waterlopen vormen een bijzonder lijnenspel. Het lijnenspel maakt de stad 'leesbaar', en helpt bewoners en bezoekers om hun weg te vinden.

73

De straten, wegen en waterlopen vormen het ruimtelijke geraamte van de stad. Hun lijnenspel is duidelijk herkenbaar als je de stad op de kaart of vanuit de lucht bekijkt. Maar ook wie door het landschap rijdt, fietst of schaatst, zal dit lijnenspel herkennen. Op ooghoogte heeft het sterke invloed op hoe je je in de stad of het landschap oriënteert. In de meeste steden is het lijnenspel van wegen en straten concentrisch; daar beweeg je naar het centrum toe, van het centrum af of om het centrum heen. Zaanstad wijkt daar als 'lineaire' stad sterk van af.

Het Zaanse lijnenspel van sloten, straten en wegen heeft zich ontwikkeld op basis van de lange noord-zuid linten en dijken. De noord-zuid lijnen lopen door en rijgen de onderdelen van de stad en het landschap aaneen. In de loop van de verstedelijking zijn er steeds meer oost-west takken aangegroeid. Daardoor hebben zich vanuit de linten zogenaamde 'ladderstructuren' ontwikkeld. De doorgaande noord-zuidlijnen zijn de staanders van de ladder, de korte oost-west lijnen de sporten van de ladder. Dit bepaalt hoe je je in de stad oriënteert. Je beweegt langs de Zaan of dwars op de Zaan; langs een lint of dwars op een lint; met het spoor mee naar het noorden ('richting Noord-Holland') of met het spoor mee naar het zuiden ('richting Amsterdam').

Terwijl de noord-zuid lijnen meestal continu zijn, zijn de oost-west lijnen meestal discontinu. In die richting zijn de relaties veel moeizamer; daar moet je stap voor stap de beste route vinden. Hier stuit je op drie grote ruimtelijke barrières: de Zaan, de spoorlijn samen met de Provinciale Weg, en de Nauernaasche Vaart samen met de N 242, en ben je telkens aangewezen op een beperkt

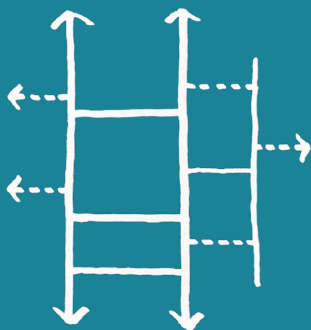
aantal bruggen en onderdoorgangen. Vooral voor fietsers en voetgangers zijn die van geringe kwaliteit. Er treden vaak onverwachte verrassingen op: je kunt zien waar je naartoe wilt maar kunt er niet komen, je denkt dat je in de goede richting gaat maar het loopt dood. Zoals in MAAK Zaanstad al werd geconstateerd, is Zaanstad vaak "slecht met zichzelf verbonden".

Het lijnenspel van de stad is dus behulpzaam bij de oriëntatie, maar kent ook veel gebrekkige of ontbrekende schakels. Soms ontbreken de sporten op plekken waar je ze wenst of verwacht, soms buigen de staanders van elkaar weg of lopen ze dood. De 'ladderstructuur' is dus gemankeerd en onvolledig, en werkt daarom soms juist desoriënterend.

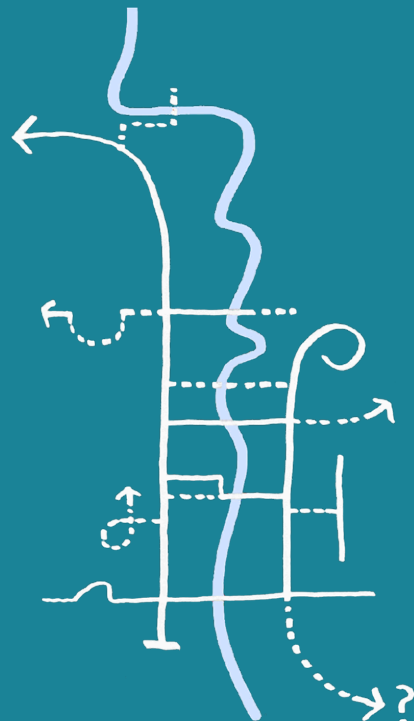
Tenslotte snijden ook de autosnelwegen daar nog eens schuin doorheen; vooral de A8 bij Kogerveld, Koog aan de Zaan en de Guisweg e.o

concentrische stad

de liniaire stad

'Gemankeerde ladder'
Zaanstad

Zaanstad: de gemankeerde ladder

De Zaanse lijnen betreffen het ruimtelijk geraamte van de stad. Het heeft in Zaanstad een bijzondere vorm van linten en 'ladders'. Het is een continue waarde omdat het zorgt voor de leesbaarheid van de stad: de manier waarop je je oriënteert, hoe je van de ene plek naar de andere komt. Het ondersteunt de ruimtelijke cohesie, maar vertoont ook nog veel barrières en ontbrekende schakels, die om verbetering vragen.

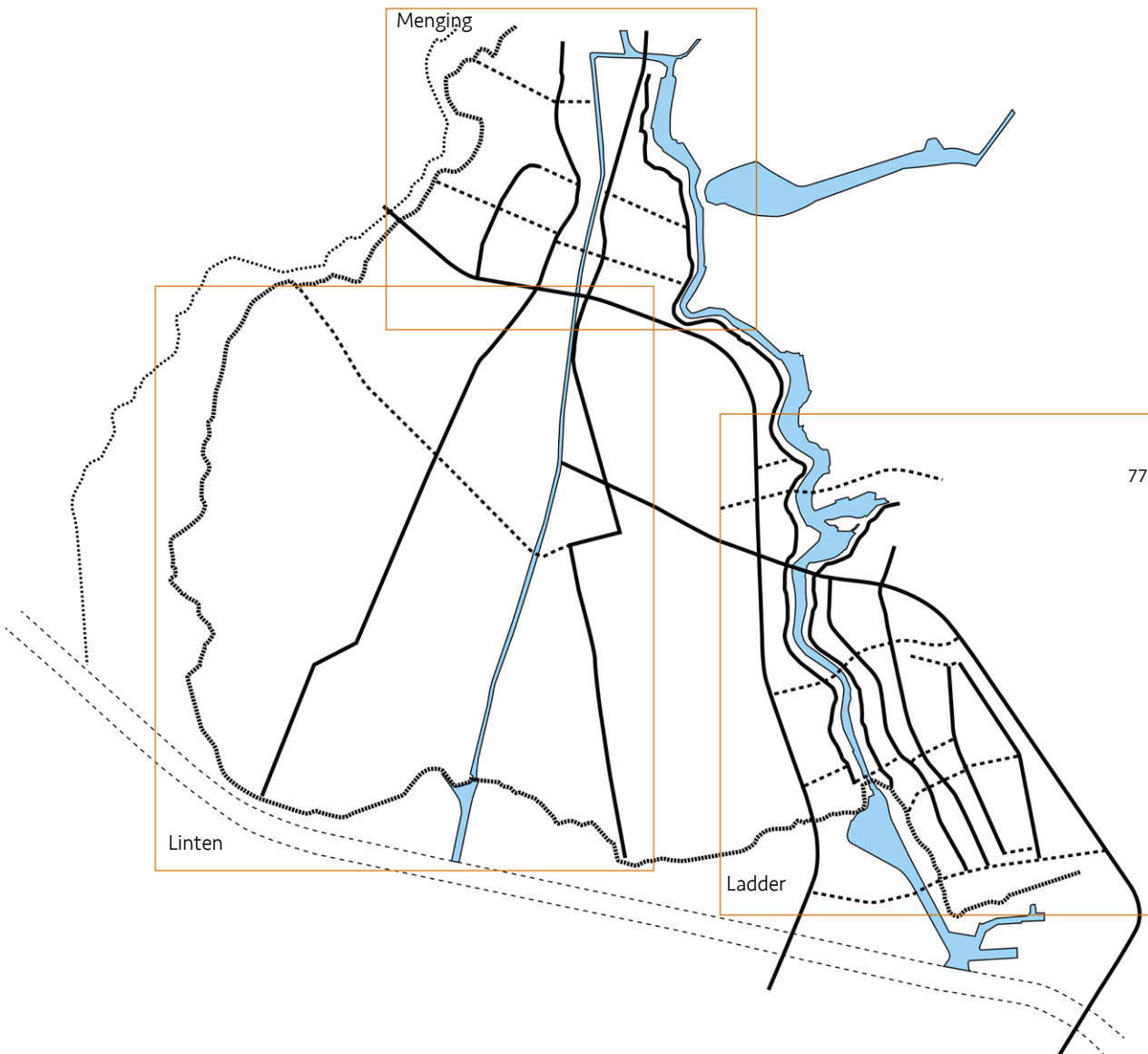
Sterke en zwakke kanten

De sterke kant is met name de continuïteit van veel lijnen in de noord-zuidrichting. Daar kan je je in principe altijd op oriënteren. De zwakke kant zit hem in de oost-west relaties, die veelal verbrokken zijn en veel barrières ontmoeten. Het stelsel als geheel vertoont de nodige 'ontbrekende schakels', die de relaties tussen delen van de stad bemoeilijken. Vooral de kruisingen van de straten in de stad met de doorgaande lijnen van snelwegen en spoorlijnen leiden tot problemen.

Welke ruimtelijke vraagstukken dienen zich aan?

De uitdaging is om de leesbaarheid van de stad voortdurend te verbeteren en zo de relaties tussen de verschillende delen (buurten, wijken, kernen) te versterken. Een goede ruimtelijke cohesie kan de sociale cohesie ondersteunen. Vooral de oost-west relaties vragen meer aandacht. Bij het vormgeven aan de opgaven uit de Omgevingsvisie (o.a. Verstedelijking, infrastructuur, mobiliteit, knooppuntontwikkeling) moet hier rekening mee worden gehouden.

De steeds sterkere verweving met Amsterdam biedt een kans om de Zaanse lijnen naar het oosten en zuid-oosten te verlengen langs het IJ, en de relatief afgelegen stadswijken (Poelenburg, Achtersluispolder) in het lijnenspel van de stad op te nemen.

Conclusies

Zaanse waarden

1. *Land van wind en water*
2. *De Zaan als ruggengraat*
3. *Noordzeekanaal als dwarsverband*
4. *Ranke stad langs weg en spoor*
5. *Zaanse menging*
6. *De geplande stad*
7. *Uitbouw van de woonstad*
8. *Dorps, stads, steeds stadser*
9. *Zaanse idioom*
10. *Verweving met de regio*
11. *Zaanse Lijnen*

In het voorgaande zijn de ruimtelijke kernkwaliteiten van Zaanstad letterlijk 'in kaart gebracht', aan de hand van verschillende episodes, intermezzo's en een epiloog.

Het leidt tot een elftal van continue waarden, die handvatten bieden bij de verdere uitwerking van de Omgevingsvisie. De Omgevingsvisie gaat met de strategische opgaven natuurlijk over veel meer dan alleen het ruimtelijke maar moet tegelijk ook aangeven hoe de integrale opgaven concreet plaats krijgen in de fysieke leefomgeving. Daar spelen de continue waarden een cruciale rol in. De continue waarden zijn de volgende.

1. Het 'Land van wind en water'

Het 'Land van wind en water' is tot op de dag van vandaag herkenbaar als de ruimtelijke drager van de Zaanstreek. In het landschap vormen de dijken en linten de ruggengraat van de bebouwing. De weidsheid van het open land biedt een welkom contrast tot de steeds dichter bebouwde stad.

2. 'De Zaan als ruggengraat'

De Zaan is de rijkdraad, de herkenninglijn, waarmee grote delen van de stad met elkaar in verbinding staan. Het is de belangrijkste openbare ruimte van de stad.

3. 'Het Noordzeekanaal als dwarsverband'

De stoerheid en de grote schaal van het gebied langs het Noordzeekanaal voegen een heel eigen karakteristiek toe, die aanzienlijk verschilt van de kleinschaligheid elders in Zaanstad. Het grote open water van het IJ, het Noordzeekanaal en de havenbekkens vormen een sterke ruimtelijke verbinding met de metropolitane regio en bieden een nieuw zicht op het silhouet van de stad.

4. De 'Ranke stad tussen Zaan en spoor'

De langwerpige vorm van der stad betekent dat het open landschap overal nabij is en dat de stad via openbaar vervoer uitstekend bereikbaar is: een ideale combinatie. Het biedt een goed uitgangspunt voor verdere knooppuntontwikkeling

5. De Zaanse menging

De Zaanse menging zorgt voor variatie in gebruik en in het stadsbeeld. Het is een vorm van stedelijkheid, het biedt tegenwicht aan de neiging tot functiescheiding. Het spontane en ongepolijste spreekt velen aan en is goed verenigbaar met de noodzaak tot hergebruik.

6. De 'Geplande Stad'

De kernkwaliteiten van de grote stadsuitbreidingen die in de jaren 50, 60 en 70 zijn gepland bestaan uit het groene woonmilieu, uit een aantal doorlopende groen- en waterstructuren die een echo van het landschap vormen en uit de herkenbare ladderstructuur in het stratennet.

7. De 'uitbouw van de woonstad'

De variëteit aan woonmilieus maakt Zaanstad aantrekkelijk als woonstad zowel voor de Zaankanter zelf als voor toekomstige bewoners uit de regio. Het plaatselijk verdichten en hergebruiken is een relatief nieuwe waarde, die in de toekomst aan de gevraagde variatie bij kan dragen.

8. Dorps, stads, steeds stadser

Het naast elkaar bestaan van dorps- en stadse milieus is een continue waarde, in combinatie met de recente ontwikkeling naar een steeds stadser milieu bij Inverdan, en andere specifieke punten waar veel bewoners en bezoekers samenkomen, zoals de Zaanse Schans, het ZMC, het Hembrugterrein, etc. Zaanstad is een meer-kernige stad, die een lokale en een regionale oriëntatie met elkaar combineert.

9. Zaanse idioom.

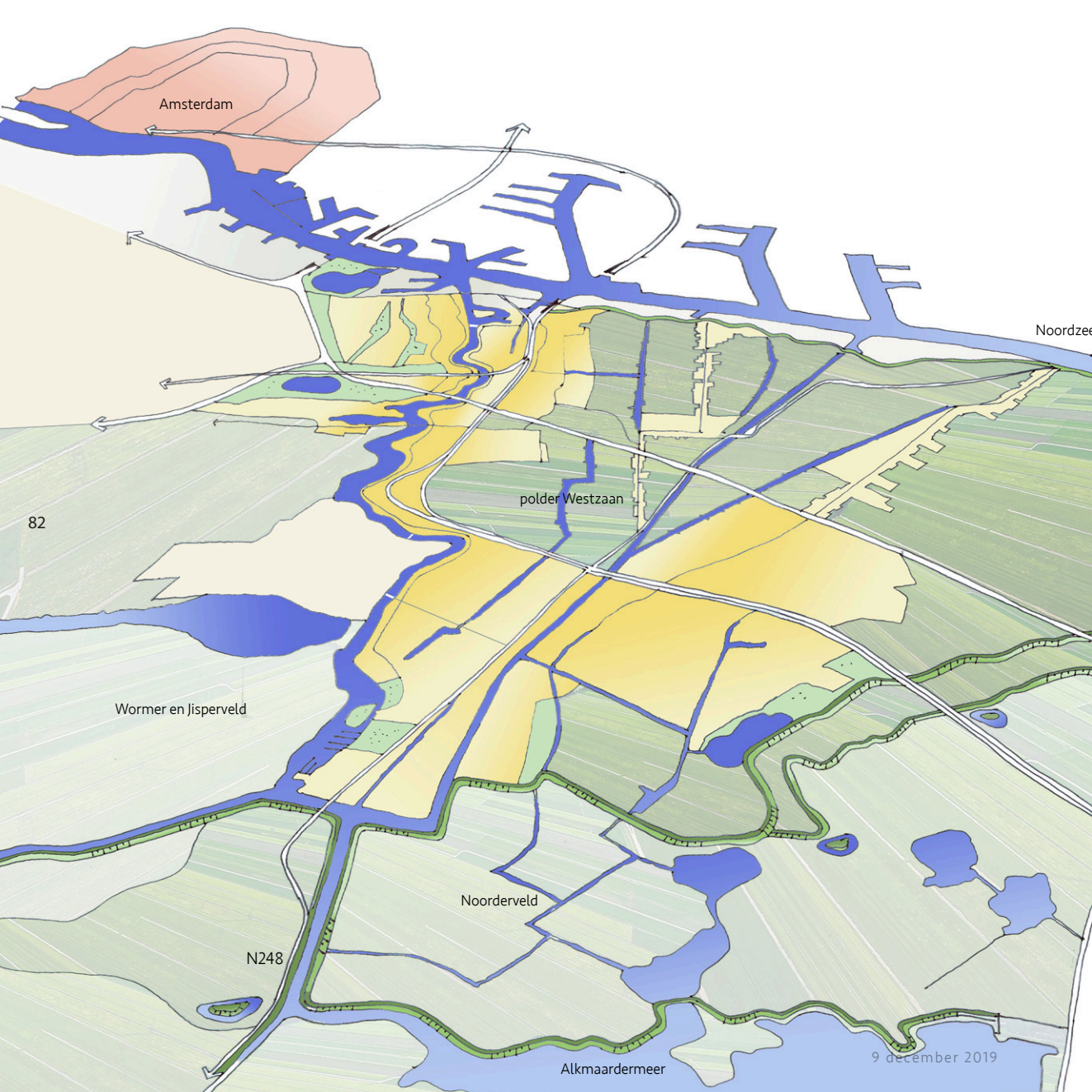
Een beeldtaal die wordt gekoesterd, maar zich ook verbreedt en vernieuwt is een belangrijke continue waarde. Het is meer dan 'Zaans groen' alleen; ook industrieel erfgoed, fabrieken, tuindorpen en een eigen sfeer in de openbare ruimte horen erbij. De stad spreekt vele talen. Het idioom heeft een iconische dimensie, die Zaanstad als een unieke stad zichtbaar maakt. Daarnaast zijn er veel 'verborgen parels' die de stad een identiteit 'op het tweede gezicht' verschaffen. Het maakt je trots om in zo'n stad te wonen.

10. Regionale verweving

De verweving met de regio is wezenlijk voor de hele geschiedenis van Zaanstad en neemt in de loop van de tijd toe. Ze loopt steeds langs andere lijnen – van water, van dijken en linten, van spoorlijnen, van provinciale- en snelwegen en straks langs het IJ en langs lijnen van hoogwaardig openbaar vervoer. De oriëntatie is niet alleen gericht op de Metropoolregio Amsterdam, maar ook op de rest van Noord-Holland. Het landschap – 'land van wind en water' – vormt van oudsher voor de hele regio een overkoepelende en gemeenschappelijke waarde.

11. Zaanse lijnen

De Zaanse lijnen – het stelsel van wegen, dijken en paden, van spoorlijnen en waterlopen – vormen het ruimtelijk geraamte van de stad. Het heeft in Zaanstad een bijzondere vorm van linten en 'ladders'. Het lijnenstelsel is een continue waarde omdat het zorgt voor de leesbaarheid van de stad: de manier waarop je je oriënteert, hoe je van de ene plek naar de andere komt. Het ondersteunt de ruimtelijke cohesie, maar vertoont ook nog veel barrières en ontbrekende schakels, die om verbetering vragen.

Amsterdam

Noorderzee

polder Westzaan

Wormer en Jisperveld

Noorderveld

N248

Alkmaardermeer

9 december 2019

Zaanstad gezien naar het zuiden: op de voorgrond het Alkmaardermeer, in het midden Wormerveer, Krommenie en Saendelft, rechts het open 'land van wind en water' met de forten van de Stelling van Amsterdam.

Colofon

Team Ruimtelijke Kernkwaliteiten

Frits Palmboom
Miranda Reitsma
Jessica Hammarlund
Wim van Krieken
Joost van den Ham
Greetje de Jager
Milko Buter

Teksten

Frits Palmboom
Miranda Reitsma
Joost van den Ham

Illustraties

Jessica Hammarlund
Frits Palmboom

Bronnen

De Geschiedenis van de Zaanstreek, 2012, deel 1 en deel 2, diverse auteurs.
Atlas Zaanstad, Stadsmorfologische studie, 1995, Bargeman, Gereon, P. Bijvoet, M.de Hoog

Afbeeldingen

Beeldbank Gemeente Zaanstad
Gemeentearchief Zaanstad
Foto's van auteurs

** overige bronnen. Van alle afbeeldingen is getracht de rechtmatige eigenaar te achterhalen. Mocht een afbeelding gebruikt zijn zonder toestemming dan kunt u dat melden bij de gemeente Zaanstad.*

Bezoekadres
Stadhuisplein 100
1500 GA Zaandam

www.zaanstad.nl